

فیلیز چاغمن و زرین تیندی

روابط فرهنگی

صفویان و عثمانیان در نسخه‌های کاخ توپ‌قاپی

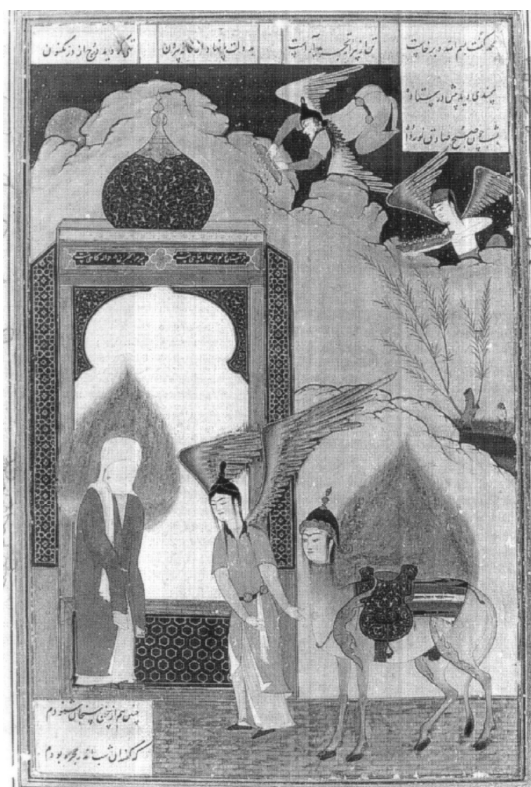
ترجمه اردشیر اشراقی

کثرت نسخه‌های خطی مصور صفوی مورخ سده دهم / شانزدهم به بعد در کتابخانه کاخ- موزه توپ‌قاپی را، که سلاطین عثمانی در گذر قرن‌ها جمع آوردند، تا حدودی می‌توان به روابط سیاسی صفویان و عثمانیان و به‌ویژه به جنگ‌های بین این دو دولت مربوط دانست که از سال ۹۸۶ق/ ۱۵۷۸م آغاز شد و به‌گونه‌ای پراکنده تا اوایل قرن یازدهم / هفدهم ادامه داشت. با آنکه در طول این جنگ‌ها، روستاها و شهرهای داخل و پیرامون آذربایجان به‌کلی ویران و غارت شد و صدها تن جان باختند، نخبگان هر دو دولت به تبادل فرهنگی خود ادامه دادند. در این دوره فرماندهان، سفیران، دولتمردان، نویسندگان و شاعران هر دو طرف روابط نزدیک خود را حفظ کردند. این کار منجر به این شد که شمار بسیاری نسخه‌های خطی ارزشمند از ایران به پایتخت عثمانی راه یابد. برخی از این آثار گران‌بها هدایایی بود که سفیران صفوی در مأموریت‌های مختلف به سلاطین عثمانی تقدیم می‌کردند؛ اما شمار بسیاری از آنها را امیران لشکر، دیوانیان، و حکام ولایات عثمانی طی نبردها خریدند یا هدیه گرفتند.

اینکه بزرگان عثمانی به جمع‌آوری این نسخه‌ها پرداختند، بعضاً به سبب علاقه ایشان به کتاب و اشتیاقشان به آثار گران‌بهای هنری بود؛ و بعضاً بدین سبب که این نسخه‌ها بیانگر شأن و منزلت اجتماعی آنان بود و همچنین برای پیشکش به نشانه وفاداری به سلاطین عثمانی، به کار می‌آمد. رسم بر این بود که کارگزاران پس از مراجعت سپاه عثمانی از لشکرکشی، در ختنه‌سواران و عروسی اعضای خانواده ملوکانه، در اعیاد مذهبی، یا برای جلب نظر سلطان هنگامی که موقعیت خود را در خطر می‌دیدند یا چشم‌انتظار منصبی تازه بودند، کتاب یا هدایای دیگری را پیشکش می‌کردند. وجود سازوکاری که به موجب آن، اموال و دارایی دولتمردان و اعضای خاندان ملوکانه پس از مرگ به خزانه انتقال می‌یافت، می‌رساند که بسیاری از این نسخه‌های خطی گران‌بها سرانجام از خزانه کاخ توپ‌قاپی سر درمی‌آورد.^۲

امروزه کاخ- موزه توپ‌قاپی همچنان حاوی بسیاری از این نسخه‌های مصور است. بیشتر آنها به نیمه دوم قرن دهم / شانزدهم تعلق دارد و در منطقه خراسان و شیراز نگاشته شده و به این مجموعه راه یافته است. نسخه‌های خطی مصور نفیس در کتابخانه دانشگاه استانبول و برخی

جنگ‌های ایران و عثمانی که از اواخر سده دهم / شانزدهم آغاز شد و تا اوایل سده یازدهم / هفدهم ادامه داشت، نه تنها از روابط فرهنگی دو سرزمین نکاست، بلکه موجب قوت آن شد. از جمله مظاهر این روابط می‌توان از انتقال کتابهای ارزنده از ایران، به صورت غنیمت یا خریداری نسخه‌ها یا انتقال هنرمندان از ایران به عثمانی، یاد کرد. امیران عثمانی‌ای که این کتابها را گرد آوردند یا خود به کتاب علاقه داشتند، یا کتاب را چون هدیه‌ای نفیس به سلطان زمان خود پیشکش می‌کردند. بسیاری از این کتابها از راههای گوناگون به کاخ توپ‌قاپی رسیده و اکنون در کتابخانه این کاخ نگهداری می‌شود. در اینجا چند نمونه از این کتابها با توجه به زمینه روابط صفویان و عثمانیان بررسی می‌شود. این کتابها بر سه دسته است: دسته نخست کتابهایی است که برای بزرگان صفوی تهیه یا مرمت شد؛ شامل مثنوی آثار مظفر در سیرت رسول الله، نسخه‌ای از دیوان حافظ، نسخه‌هایی از جامع التواریخ. دسته دوم شامل خلاصه‌هایی از مناقبات‌نامه خواجه عبدالله انصاری به خط حسن‌علی کاتب، خطاط معروف، است که همراه با گروهی از هنرمندان به مراکز مقدس داخل خاک عثمانی مهاجرت کرد. دسته سوم آثاری است که در ممالک عثمانی پدید آمده، اما حاوی گزارش‌هایی مصور از جنگ‌های عثمانیان و صفویان است.

ت ۱. (راست) [حضرت]
محمد پیامبر (ص) و
بحیرای راهب، در: آثار
مظفر، خراسان، ۹۷۶ق/
۱۵۶۸م، کتابخانه کاخ
توپ قاپی، ش ۱۲۳۳،
ب ۳۳۳.

ت ۲. (چپ) معراج، در:
آثار مظفر، خراسان،
۹۷۶ق / ۱۵۶۸م،
کتابخانه کاخ توپ قاپی،
ش H.1233، ب ۳۶۰.

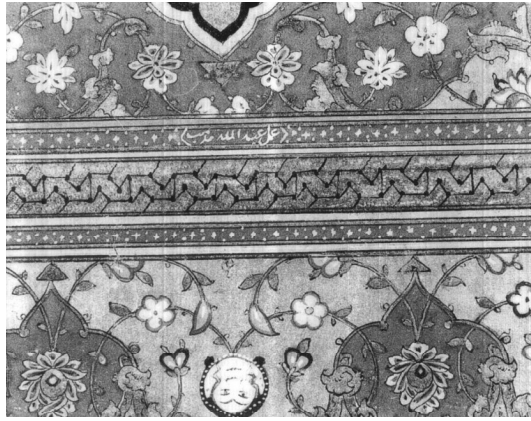
سلطان بودند. وقایع نگارانی که در فاصله سالهای ۹۸۶ق / ۱۵۷۸م و ۹۹۹ق / ۱۵۹۰م در جنگ با صفویان، وزیران اعظم را همراهی می کردند، گزارشهای منظومی از آن نبردها نگاشتند که بعدها در قالب نسخه های مصور به خزانه درآمد.

در این نوشتار، اندکی از نسخه های مصوری که از طرق مختلف و بر اثر روابط مستقیم یا غیرمستقیم عثمانیان و صفویان در دوره جنگ و پس از آن به خزانه عثمانی وارد شد، ذیل سه دسته عرضه می شود. دسته نخست مشتمل است بر نسخه هایی که برای نخبگان صفوی تهیه یا مرمت شد. دومین دسته شامل دو نسخه از خطاط شهری است که همراه گروهی از هنرمندان به مراکز مقدس داخل خاک عثمانی مهاجرت کرد. دسته سوم در برگیرنده تاریخ مصور عثمانی است که به جنگهای عثمانیان و صفویان در فاصله سالهای ۹۸۶ق / ۱۵۷۸م و ۹۹۹ق / ۱۵۹۰م مربوط می شود.

دسته نخست، مشتمل بر سیره ای است از [حضرت] محمد [ص] به نام آثار مظفر در قالب مثنوی، که برای دولتمردان یا صاحب منصبان صفوی تهیه شده و در جریان

کتابخانه های وقفی شهر نیز در اصل متعلق به مجموعه های کاخ مذکور بوده و از همان منابع برگرفته شده است.

هنگام بررسی نسخه های صفوی مصور به نگاره و مورخ اواخر قرن دهم / شانزدهم موجود در کاخ- موزه توپ قاپی، نقش مهر و یادداشتهای مربوط به مالکیت آنها که عموماً بر صفحه آسترشان دیده می شود، امکان آشنایی با تاریخچه این کتابها و طریق راهیابی شان را به مجموعه کاخ فراهم می کند؛ همچنین این کتابها نشان می دهد که آنها را تا چه اندازه هدایایی ارزشمند می شمرده اند. در مقطعی که دشمنی بین عثمانیان و صفویان در اوج بود، سلطان مراد سوم (حک ۹۸۲-۱۰۰۳ق / ۱۵۷۴-۱۵۹۵م) تنی رنجور داشت و در هیچ نبردی شرکت نمی کرد. در حقیقت به ندرت از حصارهای قصر خارج می شد؛ نقش فرماندهی سپاهیان را تعدادی از امیران عثمانی به عهده داشتند. به همین علت، بین دولتمردان ارشد رقابت برای احراز این مقام بالا گرفت و هریک سعی می کرد با تقدیم نسخه های گران بها به سلطان کتاب دوست، بر رقیبان پیشی گیرد. در همان موقع، هنرمندان کاخ در کار ساختن تاریخ نامه های مصور جنگهای عثمانی- صفوی برای افزودن به مجموعه

ت ۴. (چپ) قسمتی
از سر لوح مذهب با
رقم عبدالله مذهب،
در: دیوان حافظ، تون،
۹۸۹-۹۹۵ ق / ۱۵۸۱-
۱۵۸۶ م، کتابخانه کاخ
توپ قاپی، ش 986H.
ب ۶. a6

هروی در ذی قعدة ۹۷۵ ق / آوریل- مه ۱۵۶۸ م به انجام رساند (ت ۱-۲).^۸ هفت نگاره این اثر در سبک شاخص خراسان و کار دو هنرمند مختلف است. پنج مجلس این اثر (در ب 6b9, a71, a60, a33, b13) نظیر نگاره‌های منسوب به محمدی، هنرمند پر آوازه مکتب خراسان، است.^۹ امروزه برگه‌ای دیگر که تصویری به سبک مشابه کارهای محمدی دارد و از میان برگه‌های ۸۲ و ۸۳ جدا شده است، در ژنو نگهداری می‌شود.^{۱۰} به نظر می‌رسد دو نگاره دیگر این نسخه (b114 و b158) کار هنرمند دیگری از مکتب خراسان باشد (ت ۳). مرثعی با نمونه‌هایی از آثار این دو هنرمند و محیی کاتب در کاخ- موزه توپ قاپی نگهداری می‌شود (ش 2156H).^{۱۱}

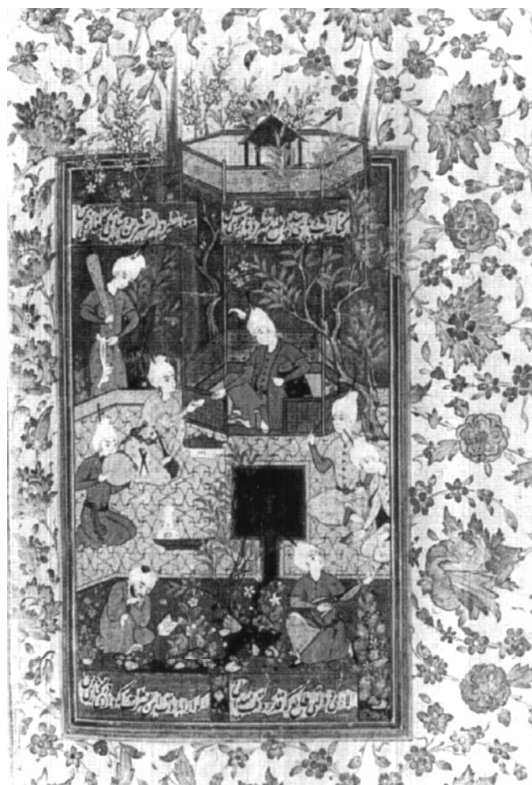
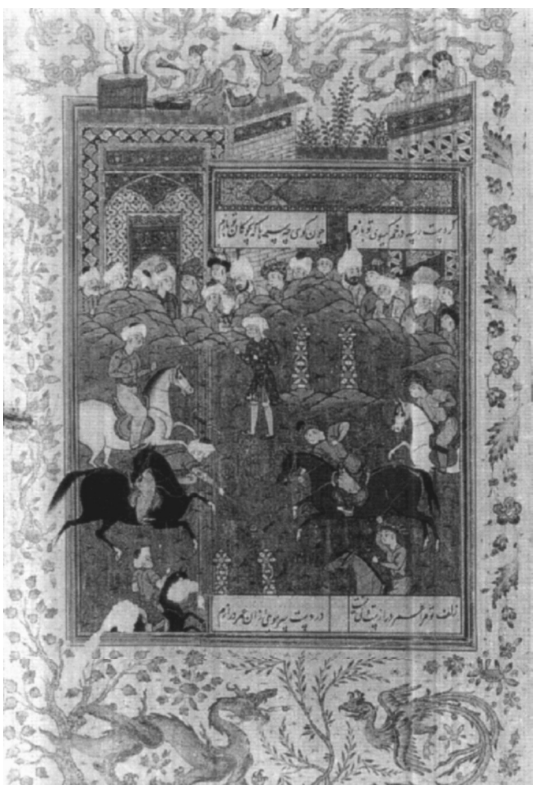
ممکن است این نسخه آثار مظفر را برای شاهزاده‌ای همچون ابراهیم میرزا [صفوی] (ف ۹۸۴ ق / ۱۵۷۷ م) در شهری در ولایت خراسان، مثلاً سبزوار یا باخرز، فراهم آورده باشند. علت این نتیجه‌گیری آن است که سه ماه پیش از تهیه این نسخه، در اواسط شعبان ۹۷۵ ق / ح ۱۰-۱۹ فوریه ۱۵۶۸ م نسخه دیوان حافظ (مجموعه خلیلی، لندن) را محمد حسینی در شهر رز، واقع در ولایت باخرز، استنساخ کرده است.^{۱۲} تشابه بسیار این دو اثر در اندازه و طرح تذهیب و نگاره‌ها قویاً می‌رساند که آنها را در يك کارگاه تهیه کرده‌اند.^{۱۳} نسخه آثار مظفر دارای جلد روغنی اعلا با نقوش گل‌روته بر روی جلد و ترکیبی از نقوش گیاهی با جانوران افسانه‌ای در داخل جلد است. اما جلد دیوان حافظ مفقود شده است.

می‌توان بقیه تاریخچه این نسخه آثار مظفر را، که با حمایت یکی از نجبا یا بزرگان صفوی فراهم آمد، در مهر و یادداشتی در صفحه نخست (ب a1) آن پیدا کرد که مهر

نبردهای عثمانی- صفوی به کاخ عثمانی راه یافته است (ش H.1233).^۲ نگارنده این اثر در دیباچه (ب b5) با مدح سلطان حسین میرزا [بایقرا] (ف ۹۱۱ ق / ۱۵۰۶ م)، علت نگارش کتاب را یاد می‌کند و سپس مدح خواجه سیف‌الدین مظفر بیتیکچی^۴ و پسرش (ب b7) می‌گوید. به ظن قوی، در حکومت سلطان حسین میرزای تیموری (۸۷۳-۹۱۱ ق / ۱۴۷۰-۱۵۰۶ م) به شعر و شاعری مشغول بوده و تا پیش از درآمدن به خدمت صفویان، در ذیل حمایت این سلطان کار می‌کرده است. او این اثر را به خواجه سیف‌الدین مظفر، از دیوانیان صفوی که کتاب [آثار مظفر] به نام اوست، پیشکش می‌کند.^۵ خواجه سیف‌الدین مظفر بیتیکچی در سال ۹۱۶ ق / ۱۵۱۰ م در خراسان خدمت شاه اسماعیل می‌کرد و به سال ۹۲۸ ق / ۱۵۲۱ م والی خراسان شد.^۶ فرزندش، محمد صالح بیتیکچی، در ۹۴۵ ق / ۱۵۳۸ م در استرآباد می‌زیست و مدتی والی آن شهر بود. اما ظاهراً فردی نامطمئن و متمرد بوده است و دست آخر آن چنان شاه را رنجاند که دستور داد او را به تبریز آورند و اعدام کنند.^۷

نسخه آثار مظفر کاخ توپ قاپی را محیی کاتب

۵. ت (راست) تحبیب زاده
چوان و دوستانش،
با رقم بهزاد، در:
دیوان حافظ، تون،
۹۸۹-۹۹۵ ق/ ۱۵۸۱-
۱۵۸۶ م، کتابخانه کاخ
توپ قایی، ش 986.H.
ب b111

ت ۶. (چپ)
چوگان بازان، منسوب
به عبدالله شیرازی،
در: دیوان حافظ، تون،
۸۶-۱۵۸۱/۹۵-۹۸۹.
کتابخانه کاخ توپ قایی،
ش 986.H. ب a129

۱۰۸۶ ق/ ۱۶۷۵ م در ادرنه برپا ساخت، با دختر سلطان ازدواج کرد. در میان هدایای مجلل داماد به عروس، چند قرآن مرصع (جواهرنشان) بود.^{۱۵} به ظن قوی این نسخه بنظیر خراسان، که می‌گویند سلطان صفوی آن را طی جنگهای صفویان و عثمانیان در سالهای ۹۸۶-۹۹۹ ق/ ۱۵۷۸-۱۵۹۰ م به همتای عثمانی خود هدیه کرده بود، بعدها به رسم هدیه ازدواج به داماد کتاب دوست سلطان محمد چهارم تقدیم شد و پس از درگذشت او در ۱۰۹۸ ق/ ۱۶۸۶ م، با بقیه اموال برای خزانه کاخ صادره شد. دو نسخه دیگر کتابخانه کاخ- موزه توپ قایی، نسخه‌ای از شاهنامه فردوسی (ش 1484.H)^{۱۶} و خمسة نظامی^{۱۷} (ش 786.H) و مهر و مشتری عصار (ش 831.H)^{۱۸} که مصور به نگاره است، نیز از اموال مصطفی پاشا [به کاخ توپ قایی] انتقال یافته است. نقش مهر خزانه سلطان سلیم اول و مهر مورخ ۱۱۱۵ ق/ ۱۷۰۳ م سلطان احمد سوم بر این کتابها به چشم می‌خورد.

دیگر نسخه جالب توجه در کتابخانه کاخ- موزه توپ قایی نسخه‌ای است از دیوان حافظ که در تون، از شهرهای خراسان، و برای دیوان سالار صفوی،

سلطان سلیم اول (حک ۹۱۸-۹۲۶ ق/ ۱۵۱۲-۱۵۲۰ م) و سلطان احمد سوم (حک ۱۱۱۵-۱۱۴۳ ق/ ۱۷۰۳-۱۷۳۰ م) مورخ ۱۱۱۵ ق/ ۱۷۵۳ م و مهر رنگ پریده و ناخوانای دیگری نیز بر آن دیده می‌شود. مهر سلطان سلیم اول، معروف به مهر خزانه، برای مهر و موم در خزانه سلطان و صندوقها و جواهرها که محتوی اشیای گران بها بود به کار می‌رفت و تا هنگام تبدیل ساختمان کاخ به موزه از آن استفاده می‌شد.^{۱۹} این مهر را نیز تا قرن دوازدهم/ هجدهم بر کتابهایی که به خزانه وارد می‌شد نقش می‌کردند؛ از این رو، مشاهده آن در نسخه آثار مظفر به تاریخ ورودش به کاخ عثمانی کمکی نمی‌کند. نقش طغرا و تاریخ جلوس سلطان احمد سوم در همه کتابهایی که به فرمانش فهرست برداری شد، آمده است. به همین لحاظ معلوم می‌شود که این کتاب [آثار مظفر] هنگام به قدرت رسیدن وی در خزانه بوده است. علاوه بر این مهرها، یادداشتی هست که معلوم می‌کند کتاب مزبور در ذی حجه ۱۰۹۷ ق/ اکتبر-نوامبر ۱۶۸۶ م جزو «اموال مرحوم مصاحب مصطفی پاشا» دومین وزیر سلطان محمد چهارم (حک ۱۰۵۸-۱۰۹۹ ق/ ۱۶۴۸-۱۶۸۷ م) بود، و در جشن باشکوهی که به سال

ت. ۷. نجیب‌زاده‌ای جوان
همراه با دوستانش در
کوشک، منسوب به
عبدالله شیرازی، در:
دیوان حافظ، تون،
۹۸۹-۹۹۵ق / ۱۵۸۱-
۱۵۸۶، کتابخانه کاخ
توپ‌قاپی، ش. H 986.
ب a156.

ت. ۸. انجامه، در: صفت
العاشقیین، خراسان،
۹۸۷-۹۸۹ق / ۱۵۷۹-
۱۵۸۱، کتابخانه کاخ
توپ‌قاپی، ش. R 918.
ب a57.

ملتزمان دیده می‌شود. در سرطبله، مردانی در چشم‌اندازی
بیلاقی قدم می‌زنند و تعدادی نیز کتاب مطالعه می‌کنند؛
در داخل سرطبله و آستربردقه‌ها، صحنه‌ای از زندگی در
جنگل نقش بسته است.

سرلوح مزدوج (ب) a6-b5 (صورتی‌هایی را در میان
تزیینی انتزاعی نشان می‌دهد و رقم عبدالله شیرازی (ب)
a6) بر آنها آمده است (ت ۴). طبق منابع دست اول،
عبدالله، مذهب صاحب‌نام شیرازی، روغنی‌کار متبحر و یار
غار ابراهیم‌میرزا بود که مدت بیست سال برایش کار کرد.
پس از درگذشت ابراهیم‌میرزا در ۹۸۵ق / ۱۵۷۷م، عبدالله
شیرازی مدتی کوتاه در خدمت اسماعیل دوم بود؛ اما
اسماعیل نیز در همان سال (۱۳) رمضان ۹۸۵ق / ۲۴ نوامبر
۱۵۷۷) درگذشت. در پی آن، عبدالله فرّاش حرم امام رضا
[ع] در مشهد شد. از آثار برجای‌مانده‌اش معلوم می‌شود
که وی نه فقط مذهب، بلکه نقاشی شهریه بوده که در
«کتابخانه» (کارگاه هنری) ابراهیم‌میرزا، این حامی برجسته
هنر، کار می‌کرده است.^{۲۴} بیشتر عمرش را در خراسان
به کار مشغول بود. همچنان‌که در نسخه دیوان حافظ او
در کتابخانه کاخ- موزه توپ‌قاپی آمده، عبدالله شیرازی

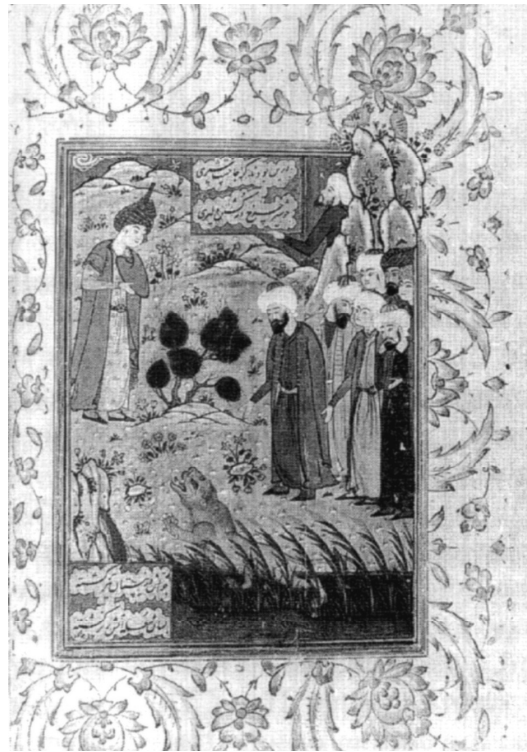
سلطان سلیمان، تهیه شده است (ش. H.986).^{۱۹} شاید این
سلطان سلیمان همان سلیمان خلیف ترکمن باشد که در
۹۸۹ق / ۱۵۸۱م والی تون شد.^{۲۰} او فرزند امیر قزلباش،
سهراب خلیف ترکمن، و داماد مرتضی قلی خان، والی مشهد،
بود.^{۲۱} در حکومت شاه محمد خداپنده والی تون و طبس
در جنوب خراسان بود، و در روز جلوس شاه عباس در
سال ۹۹۶ق / ۱۵۸۷م به سمت والی قم منصوب شد.^{۲۲} بر
طبق انجامه (ب) 209-a210)، این اثر را حسین بن قاسم
تونی در بیستم رمضان ۹۸۹ق / ۱۸ اکتبر ۱۵۸۱م برای
سلطان سلیمان استنساخ کرده است. به‌علاوه، بر اساس
یادداشتی در آخر مقدمه کتاب (ب) a4)، سلطان حسین
تونی در اواسط ربیع الاول ۹۹۴ق / ح ۲-۱۱ مارس ۱۵۸۶
در تون استنساخ کرده است.^{۲۳}

نگاره‌ها و تذهیب این نسخه در فاصله رمضان
۹۸۹ق / اکتبر ۱۵۸۱م و ربیع‌الاول ۹۹۴ق / مارس
۱۵۸۶م انجام یافته است. رویه جلد و آستربردقه، که
سرطبله مثلی دارد، روغنی است. بر روی جلد، زنی از
اعیان به همراه خدم و حشم در فضایی بیلاقی به تصویر
آمده است؛ بر پشت جلد، تصویر مردی از اعیان به همراه

می خورد.^{۲۷} اینکه عبدالله شیرازی این تذهیب و نگاره‌ها را برای نسخه‌ای دیگر از *صفت العاشقین*، موجود در کتابخانه کاخ- موزه توب‌قایی، ساخته بوده در درون شمشه‌ای در انجامة، با تاریخ ۹۸۷ق / ۱۵۷۹-۱۵۸۰م (ب 918، a57، R)، درج شده است. (ت ۸ و ۹).^{۲۸}

بدیهی است که سه مجلس باقی‌مانده در این دیوان حافظ کار دو هنرمند است (ب 54، b170، b85) (ت ۱۰). با توجه به اینکه عبدالله شیرازی در زمینه آثار روغنی فعالیت داشته است، دشوار بتوان گفت که جلد روغنی این کتاب کار اوست یا نه؛ زیرا نقاشی پیکره‌دار روی جلد نسبتی با سبک او ندارد. از این رو ممکن است ساختن جلد روغنی کار را بر عهده داشته است، اما طراحی [نگاره] کار او نباشد. این نسخه به غیر از مهر سلطان احمد سوم، اثر مهر یا نوشته دیگری ندارد. علتش پی‌تردید مرمت شیرازه و تغییر صفحه‌های سفید کتاب است. به‌رغم از بین رفتن اطلاعات مربوط به تاریخ و چگونگی آورده شدن کتاب به کاخ توب‌قایی، شاید بتوان گفت که نسخه مزبور را هیئت سیاسی یا یکی از فرماندهان عثمانی حاضر در لشکرکشی به جانب شرق در اواخر قرن دهم / شانزدهم به کاخ عثمانی اهدا کرده باشد. از صحافی، تذهیب، و نگاره‌های عالی این نسخه دیوان حافظ برمی‌آید که پس از مرگ ابراهیم میرزا، این استاد سرآمد صنعتگران کتابخانه ابراهیم میرزا را ترك گفت و به خدمت دیوانیان ترکمن در خراسان رفت تا تحت حمایت ایشان کار کند.

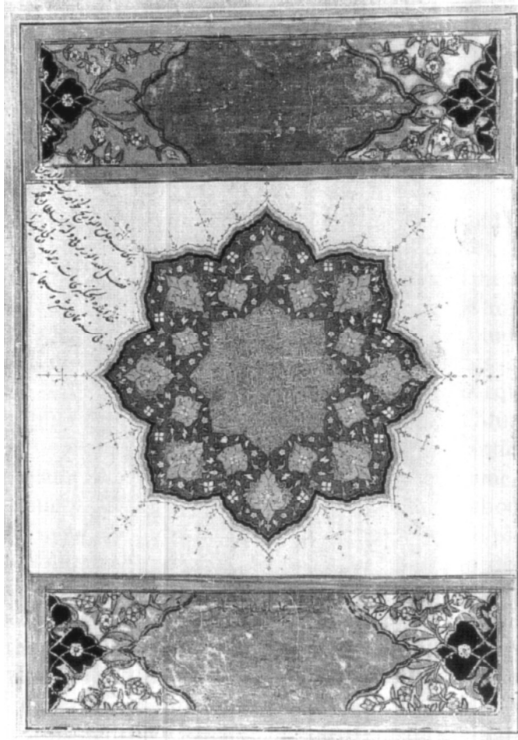
شیفتگی صاحب‌منصبان صفوی به کتاب و سهمشان در این زمینه از هنر با دو نسخه مصور جامع *التواریخ* خواجه رشیدالدین [فضل‌الله همدانی]، وزیر ایلخانان (ف ۷۱۸ق / ۱۳۱۸م)، که نزد مورخان و تاریخ‌نگاران هنر شناخته شده است، معلوم می‌شود. بررسی یادداشتهای مربوط به مالکان این دو کتاب و تذهیبشان نتایج تازه‌ای به دست می‌دهد. نسخه نخست (ش H. 1653) دارای سه انجامة است. صفحه اول (ب a375) از استنساخ از روی نسخه اصلی در روزگار رشیدالدین در دهه آخر جمادی‌الثانی ۷۱۴ق / ح ۱۰ اکتبر ۱۳۱۴م یاد می‌کند که حافظ نگاشته است. صفحه دوم (ب a148) مورخ ۶ محرم ۸۲۹ق / ۱۴۲۵م است، و بر صفحه سومین (ب b421) تاریخ شعبان ۸۲۹ق / ۱۴۲۶م آمده است. از دو صفحه آخری برمی‌آید که این بخش از نسخه را عبدالله

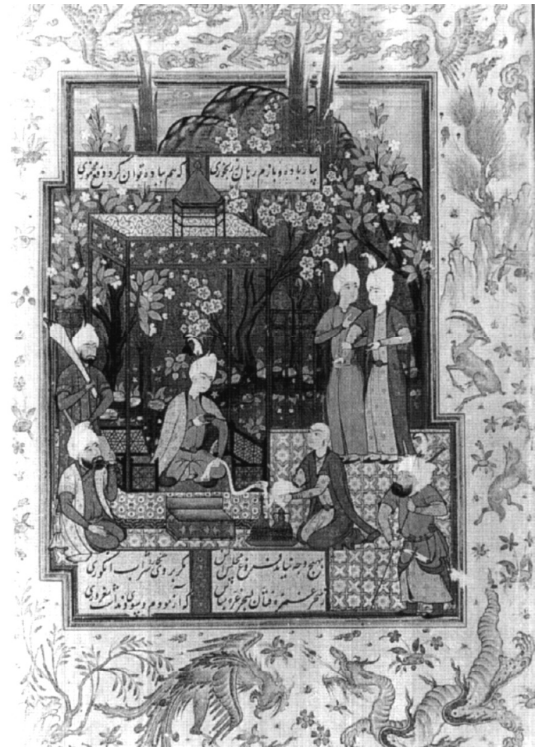
ت ۹. جوان همراه با دوستانش در مصاف شیر، در: *صفت العاشقین*، خراسان، ۹۸۷-۹۸۹ق / ۱۵۷۹-۱۵۸۱م، کتابخانه کاخ توب‌قایی، ش 918 R، ب 20.

در دهه ۹۹۰ق / ۱۵۸۰م، به دنبال مرگ ابراهیم میرزا، در خدمت دیگر صاحب‌منصبان خراسان بوده است. روشن است که هشت مجلس این نسخه کار هنرمندان مختلفی است. بر دو تا از آنها رقم‌هایی به چشم می‌خورد: یکی از این دو (ب b111) که جمع شاعرانه‌ای را به تصویر می‌آورد، کتیبه‌ای دارد با این عبارت «عمل بهزاد» (ت ۵)؛ دومی که درویشانی را در باغی بهشت‌گونه نشان می‌دهد، دارای رقم بهزاد ابراهیمی (ب b21) است. این نسخه نگاره‌ای دیگر به همین سبک داشته که آن را جدا کرده‌اند و اکنون در مجموعه کبیر^(۱) لندن نگهداری می‌شود.^{۲۵} اگرچه درباره این هنرمند هیچ‌فی‌دانیم، نسبت ابراهیمی حاکی از آن است که وی در خدمت ابراهیم میرزا بوده است. سبکش، به‌ویژه در ریزه‌کاریهای خاص، به سبک نگاره‌های منسوب به شیخ محمد، که برای ابراهیم میرزا کار می‌کرد، شباهت بسیار دارد.^{۲۶} بر دو نقاشی دیگر (ب a129، a156) امضایی دیده نمی‌شود، اما به تصویرهای عبدالله شیرازی می‌ماند و باید آنها را کار او دانست (ت ۶ و ۷). یکی از آنها صحنه باغی است در دو صفحه، در نسخه‌ای از *صفت العاشقین* هلالی که در آن، تاریخ ۹۸۹ق / ۱۵۸۱م و رقم عبدالله مذهب بر روی صخره‌ای به چشم

(1) Keir Collection

ت ۱۰. جوانی همراه
با دوستان در کوشک،
دیوان حافظ، تون،
۹۸۹-۹۹۵ق / ۱۵۸۱-
۱۵۸۶م، کتابخانه کاخ
توب قاپی، ش. 986H،
کتابخانه کاخ توب قاپی،
986H، ب 170
ت ۱۱. صفحه مذهب
اهداییه، در: جامع
التواریخ، دهه ۱۰۰۰ق /
۱۵۹۰م، کتابخانه
کاخ توب قاپی، ش.
1654H، ب a1

منظم، و در گوشه بالا و سمت راست برگه 410b به خطی نازبیا تکرار شده است. یادداشت دوم نیز در برگه 410b دو بار تکرار شده است. این یادداشت به قلم خواجه ابوالخیر خوارزمی، مربوط است به زاده شدن فردی (نام او ناخواناست) در ۲۷ صفر ۷۴۲ق / ۱۲ اوت ۱۳۴۱م در شهر خوی. امیر چوپان که دخت الجایتو (ف ۷۱۶ق / ۱۳۱۶م)، سقی بیگ، را به تزویج آورد و در قتل خواجه رشیدالدین وزیر هم دست داشت، از دولتمردان صاحب نفوذ اوایل حکومت ابوسعید به شمار می آمد. هنگامی که در سال ۷۲۷ق / ۱۳۲۶م از چشم (ابوسعید) افتاد و به هرات رفت، احتمال دارد نسخه‌ای از جامع/التواریخ را که داشته با خود برده باشد. از آنجا که نگارنده یادداشت مربوط به تولد نوزادی در خانه روستایی در خوی در صفر ۷۴۲ق / اوت ۱۳۴۱م اهل خوارزم بود، احتمال می رود یادداشت دوم را در هرات نگاشته باشد. از طرفی، چنانچه چوپان این کتاب را با خود نبرده باشد، ممکن است کتاب مذکور به یکی از اعضای خانواده اش رسیده و در شمال غربی ایران مانده باشد. در این صورت، شاید یادداشت مربوط به تولد نوزادی در خوی به یکی از بستگانش بازگردد. احتمال دیگر آن است که این کتاب را در جریان تهاجم تیموریان،

بن لطف‌الله، معروف به حافظ ابرو، کتابت کرده است. نگاره‌های این کتاب نشان از سبک‌های مختلف دارد و این خود می‌رساند که احتمالاً آنها را در فاصله زمانی میان نخستین و دومین انجامه کشیده‌اند. به علاوه، در نخستین صفحه (ب a1) این نسخه (H. 1653)، ترنج مذهبی به سبک تیموری اوایل قرن نهم / پانزدهم دیده می‌شود که مشتمل است بر کتیبه‌ای مطلقاً به خط ثلث. از اینجا معلوم می‌شود که نسخه مزبور برای خزانه شاهرخ بن تیمور (۷۷۹-۸۵۰ق / ۱۳۷۷-۱۴۴۷م) فراهم آمده است. بر همین صفحه مهرهای شاهرخ و سلطان احمد سوم دیده می‌شود.^{۲۰} یادداشت‌هایی نیز هست که در آنها، نام مالکان این کتاب در گذر قرن‌ها که از ایلخانان به خزانه شاهرخ راه جست، ذکر شده است.

از جمله این مالکان، [امیر] چوپان [نویان] (ف ۷۲۸ق / ۱۳۲۷م)، از دولتمردان شهیر دوره ابوسعید ایلخانی (ف ۷۳۶ق / ۱۳۳۵م)، بود.^{۲۱} از این یادداشت استفاده می‌شود که چوپان سرزمین‌هایی را برای دولت غازان فتح کرده بود، اما از آن پس بخت یار نشد و در سال ۷۲۷ق / ۱۳۲۶-۱۳۲۷م مجبور شد از دیار خود به هرات بگریزد. یادداشت مزبور در پایین برگه 410a به خطی

ت ۱۲، (راست)
 سرصفحه مذهب، در:
 جامع التواریخ، دهه
 ۱۰۰۰ق/ ۱۵۹۰م،
 کتابخانه کاخ توپ‌قاپی،
 ش 1654H، ب
 b168، ت ۱۳، (چپ)
 سرصفحه مذهب، جامع
 التواریخ، دهه ۱۰۰۰ق/
 ۱۵۹۰م، کتابخانه
 کاخ توپ‌قاپی، ش
 1654H، ب b295.

در نسخه دوم جامع التواریخ، در کتابخانه کاخ- موزه توپ‌قاپی (ش 1654H)، بر برگه 350a، تاریخ ۳ جمادی‌الاولی ۷۱۷ق/ ۱۴ ژوئیه ۱۳۱۷م دیده می‌شود. تقریباً همه نگاره‌های این نسخه در حکومت شاهرخ کشیده شده است. ۳۲ در صفحه اول، شمشه‌ای مذهب به سبک صفوی دیده می‌شود که مشتمل است بر کتیبه‌ای با این مضمون که کتاب مذکور به سفارش «کتابخانه» فرهادخان قرامانلو فراهم آمده است (ت ۱۱). ۳۴ در اینجا نیز سرصفحه هر بخش به سبک صفوی ربع آخر قرن دهم/ شانزدهم تذهیب شده است (b 2b، 168b، 237b، 272b، 251b، 295b، 328b) (ت ۱۲ و ۱۳). ۳۵ متن کتاب را نیز بر کاغذ روغنی شیرین‌رنگ با حاشیه‌هایی از کاغذ ضخیم به رنگ صورتی نگاشته‌اند. جای جلد اصلی کتاب را جلد شاخصی گرفته که در حکومت سلطان عبدالحمید دوم در کاخ یلدز به کار می‌رفت. نقش مهر گرد روی برخی از صفحه‌های این نسخه (ش 1654 H) را تذهیب زرانودود کرده‌اند، اما خود نقش خواناست: مهر وقف آستانه شیخ صفی در اردبیل،

از خوی به هرات برده باشند. تذهیب صفحه نخست (ب b1) همچون ترنج صفحه اهدای کتاب، به سبک هرات دوره حکومت شاهرخ است. از سوی دیگر، عنوانهای مذهب فصلها به سبکی است که عموماً در کتابهای دوره صفوی استفاده می‌شد (ب b6، 375، b 391، b 422). ۳۲ صفحه‌های اول برخی بخشها محتوی طرحهایی برای تذهیب به همان شیوه سیاه‌قلم است که بدون رنگ‌آمیزی مانده است (b 326، b 329، b 411)؛ یکی از سرفصلها به کلی سفید است (ب b342). متن کتاب را روی کاغذ روغنی شیرین‌رنگ نوشته‌اند که نوارهایی از کاغذ صورتی‌رنگ ضخیمی در طول حاشیه‌هایش چسبانده‌اند. پیداست که تذهیب و حاشیه‌ها به اواخر قرن دهم/ شانزدهم تعلق دارد. بر جلد آن کتیبه‌ای از «ذوالوالمین کتابخانه همایون» دیده می‌شود که سلطان عبدالحمید دوم (حک ۱۲۹۳- ۱۳۲۷ق/ ۱۸۷۶- ۱۹۰۹م) در کاخ یلدز در استانبول دایر کرده بود.

ت ۱۴. جن و بریان در جنگل، در: مناجات‌نامه خواجه عبدالله انصاری، کربلا، ح ۹۹۹ق / ۱۵۹۰م، کتابخانه کاخ توب قایی، ش 1046R. ب 27-b26.a.

برادر کوچک‌تر فرهادخان، ذوالفقارخان، در سال ۱۰۰۵ق / ۱۵۹۶-۱۵۹۷م در مقام فرستاده حکومت صفوی به استانبول اعزام شد؛ اما در بدو ورود به مقصد دریافت که سلطان محمد سوم (حک ۱۰۰۳-۱۰۱۲ق / ۱۵۹۵-۱۶۰۳م) در ارلاو^{۴۲} اردو زده است. منتظر بازگشت سلطان ماند و مراسم ورود سپاه به شهر را مشاهده کرد.^{۴۳} هنگامی که ذوالفقار به ایران برگشت به سمت والی آذربایجان منصوب شد. او تا سال ۱۰۱۹ق / ۱۶۱۰م در شیروان و اردبیل به خدمت مشغول بود و در این سال در شیروان به قتل رسید.^{۴۴} قاضی احمد در صفحه‌های هداییه رساله‌اش [به نام گلستان هنر] که درباره خطاطان و نقاشان است، به مدح شاه عباس و فرهادخان قرامانلو می‌پردازد.^{۴۵} از جمله کاتبان معاصر قاضی احمد، میرعماد و مولانا سلطان حسین تونی (که نسخه دیوان حافظ را که پیش‌تر ذکر آن رفت، نگاشت) و مولانا نظام‌الدین علی‌رضا تبریزی‌اند که جملگی در کتابخانه فرهادخان کار می‌کردند.^{۴۶} با وجود ناآرامیهای سیاسی سالهای ۹۹۹-

مورخ ۱۰۱۷ق / ۱۶۵۸م.^{۴۶} فرهادخان قرامانلو، که نامش در شمس‌مذهب برگه اول نسخه شماره H 1654 به چشم می‌خورد، از خاندان قرامانلوی شیروان بود و از کودکی شاه اسماعیل (ف ۹۳۰ / ۱۵۲۴م) خدمت شاهان صفوی کرده بود.^{۴۷} فرهادخان (ف ۱۰۰۸ق / ۱۵۹۹م) و ذوالفقارخان (ف ۱۰۱۹ق / ۱۶۱۰م) از این خاندان هر دو در دستگاه شاه عباس اول (ف ۱۰۳۹ / ۱۶۲۹م) صاحب‌منصبانی بلندمرتبه بودند. از سال ۹۹۷ق / ۱۵۸۸م به بعد، فرهادخان مأمور سرکوب آشوبهای پراکنده در یزد، شیراز، گیلان، مازندران، و خراسان شد.^{۴۸} وی در طی سالهای ۱۰۰۳ق / ۱۵۹۴م تا ۱۰۰۵ق / ۱۵۹۶م، ولایت منطقه فارس و شیراز داشت، و در ۱۰۰۷ق / ۱۵۹۸-۱۵۹۹م، والی استرآباد و گیلان بود.^{۴۹} در همان سال مأموریت‌های متعددی به مشهد و هرات یافت. شاه عباس او را والی هرات کرد؛ اما بعد رأی خود را برگرداند و حسین‌خان شاملو را به جای وی برگزید.^{۴۰} فرهادخان در ۱۰۰۸ق / ۱۵۹۹م به قتل رسید.^{۴۱}

است؛ از این رو، ممکن است یکی از هدایایی باشد که ذوالفقارخان برای سلطان عثمانی به استانبول آورده است. در صحافی نسخه‌های جامع‌التواریخ در کاخ یلدز به شیوه ممتاز کتابخانه عبدالحمید دوم، نقش مهر و یادداشتهای روی صفحه‌های سفید کتاب از بین رفته است. در سال ۱۳۴۱ق/ ۱۹۲۲م، این آثار را با بقیه محتویات کتابخانه کاخ یلدز به خزانه کاخ توپ‌قایی بازگرداندند.

این کتابها از علاقه شاهان و دولتمردان صفوی به هنر کتاب‌آرایی حکایت می‌کند، و در عین حال، دال بر افزایش اهدای کتاب به کاخ عثمانی نیز در نیمه دوم قرن دهم/ شانزدهم است — یعنی هنگامی که هنرمندان در جستجوی حامیان تازه به امپراتوری عثمانی سفر می‌کردند یا به جانب مکه و مزار پیامبر [ص] در مدینه و مزار [امام] حسین [ع] در کربلا و یا مزار [امام] علی [ع] در نجف، جملگی در قلمرو عثمانی، راه می‌سپردند. بسیاری از هنرمندان در پیروی، یا هنگامی که خود را بدون حامی می‌یافتند، نخست به بغداد عزیمت و اماکن مقدس آن منطقه را زیارت می‌کردند و سپس به حجاز می‌رفتند.

نمونه دستة دوم نسخه‌هایی با کار حسن‌علی مشهدی، خطاطی از خراسان است که در سالهای آخر عمرش به زیارت عتبات در خاک عثمانی رفت. حسن‌علی کاتب پس از مرگ استادش میر سید احمد در ۹۸۶ق/ ۱۵۷۸-۱۵۷۹م، به هرات رفت و مدتی آنجا ماند.^{۴۹} در این ایام، علی‌قلی‌خان شاملو (ف ۹۹۸ق/ ۱۵۸۹م) والی هرات و معلم سرخانه عباس میرزا بود.^{۵۰} محمدی، نگارگر خراسانی، در سال ۹۹۱ق/ ۱۵۸۳م در هرات تصویری از علی‌قلی‌خان کشید، و این تصویر با رقمش در مرقعی در کتابخانه کاخ توپ‌قایی نگهداری می‌شود (ب 20b، ش H.2155).^{۵۱} این تصویر و دیگر نقشهای منسوب به محمدی مؤید آن است که علی‌قلی‌خان در هرات در فاصله سالهای ۹۸۵ق/ ۱۵۷۷م و ۹۹۷ق/ ۱۵۸۸م حامی ساعی هنر بوده است. بعدها گفته‌اند که حسن‌علی از هرات به عراق عجم مسافرت و اماکن مقدس را زیارت کرد و پس از سه چهار سال اقامت در بغداد، به مکه و مدینه رفت. وی به سال ۱۰۰۱ق/ ۱۵۹۲-۱۵۹۳م در حجاز درگذشت.^{۵۲}

پس از مرگ علی‌قلی‌خان، حسن‌علی کاتب هرات را به قصد یافتن محلی تازه برای زندگی و کار، یا به دلایل

ت ۱۵. جوانی در حال پیشکش کتاب به حکیمی، در: مناجات‌نامه خواجه عبدالله انصاری، کربلا، ح ۹۹۹ق/ ۱۵۹۰م، کتابخانه کاخ توپ‌قایی، ش H 281، ب 2.

۱۰۰۸ق/ ۱۵۹۰-۱۵۹۹م، علاقه‌ای که فرهادخان به هنرمندان زمان خود نشان می‌داد، می‌رساند که شاید او و علی‌قلی‌خان، در تشویق شاه عباس برای حمایت از کلیه اقسام هنر نقش داشته‌اند. یادداشتی درباره فرهادخان در صفحه اهداییه مذهب جامع‌التواریخ شاهد دیگری است دال بر حامی هنر بودن و کتاب‌دوستی‌اش. فرهادخان احتمالاً نسخه‌هایی از اثر دیگری در مجموعه کاخ را که شاید در دهه ۱۰۰۰ق/ ۱۵۹۰م در خراسان یا فارس مرمت شده باشد، در اختیار داشته است. در آن روزگار برای تقویت صفحه‌های آسیب‌دیده نسخه‌های قدیمی، حاشیه‌هایی را به کتابهای قدیمی می‌افزودند، که موجب بزرگ شدن اندازه‌شان می‌شد،^{۴۷} و مذهبان نیز سرفصلها را تزیین می‌کردند.

چنان‌که از نقش مهر روی نسخه ش H 1654 برمی‌آید، این نسخه جامع‌التواریخ در اوایل ۱۰۱۷ق/ ۱۶۰۸م به «آستانه» شیخ صفی در اردبیل اهدا شده است. احتمال دارد که این کتاب را در حکومت عثمان دوم (۱۰۲۷-۱۰۳۱ق/ ۱۶۱۸-۱۶۲۲م) به استانبول آورده باشند.^{۴۸} نسخه دوم این اثر (ش H ۱۶۵۳) در کتابخانه کاخ-موزه توپ‌قایی فاقد مهر وقف آستانه شیخ صفی

ت ۱۶. صحنه شکار.
در: مناجات‌نامه خواجه
عبدالله انصاری، کربلا،
ح ۹۹۹ق / ۱۵۹۰م،
کتابخانه کاخ توپ‌قایی،
ش H 281، ب a2-b1.

از جنگل و جانوران تزیین یافته است. این تشعیر در نوع خود نمونه‌هایی پر جلوه از حیث موضوع و فن به حساب می‌آید. نسخه مزبور دارای پنج مجلس است. دوتای آنها دو صفحه‌ای است که در آغاز و پایان رساله قرار دارد. مجلس اول صحنه شکاری را در جنگل (ب18-a19) و دوم جن و پری را در جنگل (ب26-a27) نشان می‌دهد (ت ۱۴). سبک نامتعارف این نقاشیها را می‌توان در مجلسی مشاهده کرد که جوانی را در حال پیشکش کتاب به حکیمی نشان می‌دهد، که بر جای سرصفحه مذهب صفحه نخست متن نشسته است (ب19).

نسخه دیگر نگاشته حسن‌علی کاتب در کربلا که اکنون در کتابخانه کاخ توپ‌قایی (H 281) نگهداری می‌شود، مشتمل است بر بخش اول رساله [خواجه عبدالله انصاری].^{۵۴} این نسخه با قطع ۲۴/۴×۱۶ سانتی‌متر، از نسخه دیگر ۱/۸ سانتی‌متر پهن‌تر است. نگارش این کتاب با همان خط است، و در انجامه‌اش آمده است که حسن‌علی آن را در کربلا نگاشت. حاشیه‌های الصافی در سایه‌ای روشن‌تر به رنگ آبی قرار دارد و آنها را نیز با صحنه‌های

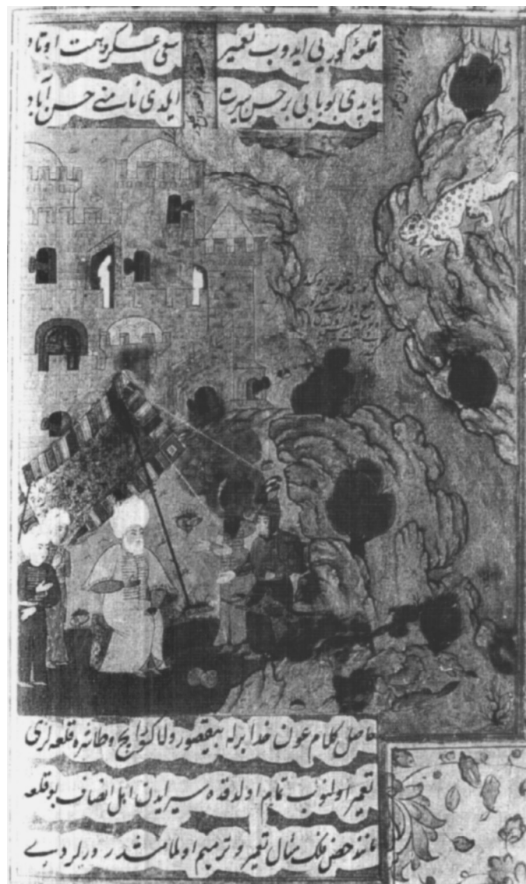
دینی صرف ترك کرد. کتابخانه کاخ- موزه توپ‌قایی محتوی دو نسخه است که حسن‌علی کاتب در کربلا استنساخ کرده و مشتمل است بر خلاصه‌هایی از مناجات‌نامه خواجه عبدالله انصاری. یکی از اینها (ش 1046 R) خلاصه‌ای از مناجات‌نامه [خواجه عبدالله] انصاری را در بر دارد،^{۵۳} که با نسخه‌ای از گوی و چوگان عارفی در یک مجلد قرار گرفته است. نسخه گوی و چوگان را شاه‌محمود، خطاط شهیر، در سال ۹۵۶ق / ۱۵۹۴م به خط نستعلیق خوش نگاشته است. کتاب عارفی مصور به سه نگاره به سبک دربار صفوی است. از نگاره‌ها و تذهیبها برمی‌آید که این کتاب در پایتخت [صفویان]، قزوین، فراهم آمده است؛ اما از یادداشتی در انتهای (ب26) نسخه دیگر که مشتمل است بر قسمتی از رساله [خواجه] عبدالله انصاری، برمی‌آید که این نسخه را حاجی حسن‌علی در حرم [امام] حسین [ع] در کربلا («مشهد سلطان کربلا») نگاشته است. نگارش این اثر با خط نستعلیق جلی و با هفت سطر در هر صفحه صورت گرفته است. تشعیری بر کاغذ لاجوردی‌رنگ قاب منظم متن را فرا گرفته، و با صحنه‌های زراندودی

در نسخه صفت العاشقین در کاخ توپ‌قایی شبیه است که جوانی را به همراه دوستانش در درگیری با شیر نشان می‌دهد (ب20) (ت9).^{۵۵} مهم‌تر از همه، شباهت صخره‌ها با یکدیگر، که آنها را با سایه‌هایی از آبی و ارغوانی پرداخته‌اند، پوشش انبوه گل و گیاه، و سبک تزیین آنها جالب توجه است.

به نظر می‌رسد که هر دو نسخه مصور و حاشیه‌ها کار مذهبی بوده است که در فاصله سالهای ۹۹۷ق/ ۱۵۸۸م تا ۹۹۹ق/ ۱۵۹۰م با حسن‌علی کاتب به کربلا هجرت کرد. هنگامی که حسن‌علی به بغداد سفر کرد، عبدالله شیرازی سالهای کهولت را می‌گذراند؛ و ممکن است او نیز به این شهر، که بعدها جزئی از قلمرو عثمانی درآمد، رفته باشد تا ضمن فرار از ناآرامیهای سیاسی خراسان، عتبات را زیارت کند. شق دیگر آنکه ممکن است حسن‌علی کاتب را یکی از شاگردانش همراهی کرده باشد. اگرچه درباره حسن‌علی جز از خطاطی او سخن نرفته است، نمی‌توان یک احتمال مهم را نیز نادیده گرفت و آن اینکه نگاره‌ها و تزیینات این دو نسخه خطی کوچک شاید کار او باشد.

شواهد اندکی وجود دارد دال بر اینکه این نسخه‌ها برای چه کسی فراهم آمده و یا چگونه سر از خزانه در آورده است. با آنکه صحنه‌های مربوط به پیشکش کتاب به حکیم ظاهراً پیشکش به [خواجه عبدالله] انصاری است، ممکن است این صحنه‌ها مربوط به پیشکش کتاب به بزرگی یا دولتمردی باشد. بدیهی است که هر دو نسخه، خواه در بغداد و خواه در کاخ عثمانی، در ابتدا در يك مجلد بوده است؛ اما در جاهایی از یکدیگر جدا شده و يك بخش از آن با کتاب گوی و چوگان در يك مجلد واقع شده و احتمال دارد در قرن دوازدهم / هجدهم در کتابخانه روان‌کوشکو، که مختص بلندمرتبه‌ترین اعضای خانواده ملوکانه یعنی مقامات «خاص‌اوده بود، قرار گرفته باشد. بر روی نسخه گوی و چوگان، مهر مصطفی سوم (حک ۱۱۷۱-۱۱۸۸ق/ ۱۷۵۷-۱۷۷۴م)، مؤسس این کتابخانه، دیده می‌شود. روی نسخه دیگری که در خزانه آثار [خواجه عبدالله] انصاری قرار گرفته، امضای ناخوانایی هست که شاید از آن یکی از پیشکاران خزانه (کدخدا) بوده باشد.

قدر مسلم آنکه حسن‌علی از هنرمندانی بود که از ایران صفوی به امپراتوری عثمانی مهاجرت کرد. شواهد مستندی نیز دال بر آمدن خطاطان، نقاشان، مذهبان، و

ت ۱۷. فتح قلعه گوری، کتاب گنجینه فتح گنجه، استانبول، ۹۹۹ق/ ۱۵۹۰م، کتابخانه کاخ توپ‌قایی، ش. R.1296. ب 28

جنگلی زانودود تشعیر کرده‌اند. آغاز (ب a2-b1) و پایان (ب a12-b1) این نسخه نیز دارای نگاره‌های دو صفحه‌ای از صحنه‌های شکار است؛ در اینجا نیز سرصفحه اول (ب2) جوانی را نشان می‌دهد که کتابی را به عالمی پیشکش می‌کند. فضای بالا و پایین سطری که در آن نام [خواجه] عبدالله انصاری آمده با صخره‌های مزین به گل تزیین شده است (ت ۱۵ و ۱۶). حکیمی که در هر دو تصویر دیده می‌شود باید خود [خواجه عبدالله] انصاری باشد. با اینکه درختان، گلها، صخره‌ها، و دیگر ویژگیهای طبیعی، و نیز شمایل انسانی و حیوانی همه کاملاً رنگی است؛ در هر دو پرده، زمینه را رنگ‌نشده رها کرده‌اند. برای دوره مذکور، چنین تصویری نامعمول است؛ و این مصورسازها یادآور نقاشیهای آب‌مرکبی برخی مرقعه‌هاست. اگرچه این سبک رنگ‌آمیزی نظیر برخی نمونه‌های سبک معروف خراسان از لحاظ فنی است، استفاده از چند رنگ تأثیری بسیار متفاوت پدید می‌آورد. این تصاویر در انتخاب رنگ و شکل برخی گیاهان و صخره‌ها به نگاره عبدالله شیرازی

صحافان دیگری به پایتخت عثمانی در نیمه دوم قرن دهم / شانزدهم وجود دارد.^{۵۶}

آخرین دسته از نسخه‌های خطی گزارشهای مصوری است از جنگهای عثمانیان و صفویان در سالهای ۹۸۶-۹۹۹ق/ ۱۵۷۸-۱۵۹۰م که برای سلاطین عثمانی فراهم آمده است. این نویسندگان وقایع‌نگارانی اند که در جریان لشکرکشیهای شرق، ملازم فرماندهان عثمانی بودند. از زمره ایشان، گلیولولو مصطفی علی (ف ۱۰۰۹ق/ ۱۶۰۰م)، عالم، مورخ، و دولتمردی است که کار خود را در سمت منشی مخصوص فرماندهان جبهه شرقی آغاز کرد و بعد از آن به سمت متصدی مالی («دفتردار») در حلب، بغداد، و مصر مشغول خدمت شد.^{۵۷} در این سالها، به نگارش کتابهایی در زمینه تاریخ و ادب، و نیز تذکره همت گمارد.^{۵۸} نصرت‌نامه‌اش در باب لشکرکشی لسه مصطفی پاشا به گرجستان، که وی دستیار اجرایی‌اش بود، به سال ۹۸۹ق/ ۱۵۸۱م در حلب نگاشته شد.^{۵۹} از این کتاب دو نسخه مصور سراخ داریم: یکی که اکنون در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود (ش ۲۲۰۱۱، Add. ۶۰) تاریخ «یوم اربعاء {چهارشنبه}، اوائل ربیع‌الثانی ۹۹۰ق/ ۲۵ آوریل ۱۵۸۲م دارد. به غیر از یک نگاره، تصویرهای دوصفحه‌ای و سرفصله‌های مذهب در این کتاب نمونه‌ای نادر از هنرهای کتاب‌آرایی عثمانی است که در ولایات (در این مورد، در حلب) ساخته شده است نه در کارگاههای کاخ در استانبول. نسخه دوم نصرت‌نامه در کتابخانه کاخ-موزه توپ‌قاپی (ش ۱۳۶۵، H) دارای پنجاهوشش نگاره، تشعیر گل‌وبته، و جلد اطلس گل‌دوزی شده است. این نسخه به سال ۹۹۲ق/ ۱۵۸۴م در کارگاههای کاخ استانبول برای سلطان مراد سوم فراهم آمده است.^{۶۱}

تاریخ‌نگار دیگری که روابط عثمانیان و صفویان را در نیمه دوم قرن دهم / شانزدهم تحریر کرده دال محمدپاشا، ملقب به اسفی بود.^{۶۲} او شاعر و دبیر شورای حکومت نیز بود؛ و در منصب منشی لله مصطفی پاشا خدمت می‌کرد و همین منصب موجب انتقالش به شیروان شد. بعد از آن منشی و دستیار اجرایی اوزدمیر اوغلو عثمان پاشا، جانشین مصطفی پاشا شد. در زمانی که با عثمان پاشا در شماخی به سر می‌برد، او را به مأموریت دژ قبایله فرستادند و در آنجا پس از محاصره دژ به سال ۹۹۰ق/ ۱۵۸۲م، به اسارت صفویان درآمد. او را به قزوین بردند و زندانی کردند؛ از

آنجا به اصفهان بردند و تحت نظارت سیدمحمد امین، از متمولان شهر، قرار دادند. شش ماه بعد با غلامی دیگر به شیراز گریخت. از آنجا به کازرون رفت و با کشتی راه بصره پیش گرفت و از آنجا رهسپار بغداد شد. مدتی را در این شهر گذراند تا اینکه در ۹۹۳ق/ ۱۵۸۵م برای پیوستن به عثمان پاشا به ارزروم درآمد.

اسفی گزارشی منظوم از لشکرکشی عثمان پاشا به جانب شرق نوشته است و تجارب خود را در ایران به تفصیل نقل می‌کند. این اثر را که شجاعت‌نامه نام گرفت، علی بن یوسف در استانبول استنساخ کرد. این نسخه، که در کتابخانه دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود (ش ۶۰۴۳، I.T.) و تاریخ پنجشنبه ۱۵ شوال ۹۹۴ق/ ۲۹ سپتامبر ۱۵۸۶م دارد، با هفتادوهفت نگاره و تذهیبهای رنگی و مطالای با شکوهی مزین شده است.^{۶۳} بخش مربوط به دوره اسارت اسفی در ایران با تصاویری مصور شده است که اسفی پاشا را با شاه محمد خدابنده؛ علی‌قلی خان؛ خان کریم‌ای، قاضی گیرای؛ و شاهزاده صفوی، حمزه میرزا نشان می‌دهد (a240، b، a149، b241). یکی از نگاره‌ها سلمان خان، والی شیروان، را در حال عبادت بر مزار بی‌بی‌هیبت به تصویر کشیده است (ب 128b).

در حکومت مراد سوم، مورخی دیگر به نام رحیمی‌زاده ابراهیم چاووشی، کتاب گنجینه فتح‌گنجه را (اکنون در کتابخانه کاخ-موزه توپ‌قاپی، ش 1296R) نگاشت که در باره لشکرکشی فرهادپاشا به آذربایجان در فاصله سالهای ۹۹۱ق/ ۱۵۸۳م تا ۹۹۹ق/ ۱۵۹۰م است.^{۶۴} این اثر که تاریخ ۲۸ ربیع‌الثانی ۹۹۸ق/ ۶ مارس ۱۵۹۰م دارد و بخشی از آن در قالب مثنوی است، مصور به بیست نگاره و محتوی آذین سرفصله زرانود و مذهب است. کتاب گنجینه را غلام‌باشی محمدآقا به سلطان مراد سوم پیشکش کرد.^{۶۵} سبک نگاره‌ها و تذهیب شجاعت‌نامه و فتح‌گنجه نشان می‌دهد که این آثار کار هنرمندان صفوی است (ت ۱۷).^{۶۶}

جنگهای میان عثمانیان و صفویان در فاصله سالهای ۹۸۶ق/ ۱۵۷۸م تا ۱۰۲۱ق/ ۱۶۱۲م اگر چه به مصایب دهشتناک بشری انجامید، نکات مثبتی هم داشت: این جنگها نه فقط حاکمان هر دو دولت، بلکه شمار زیادی از دولتمردان و بزرگان را قادر ساخت تا علاقه وافر خود به کتاب را دنبال کنند. در خلال این دوره، خزانه کاخ

Hasan-ı Rumlu. *Ahsenu' t-Tawarikh*, transl. C. N. Seddon, Baroda, 1934.

Inal, Güner. "Artistic relationship between the Far and Near East Reflected in the Miniatures of the *Jami at Tawarikh*," in: *Kunst des Orients* 10 (1975).

—. "Miniatures in Historical Manuscripts from the Time of Shahrukh in the Topkapi Palace Museum," in: *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*, Leiden, 1992.

—. "Şah İsmail Devrinden Bir Şahname ve Sonraki Etkiler," in: *Sanat Tarihi Yıllığı*, no. 5 (1972-73).

—. "Some Miniatures of the *Jami al-Tawarikh* in Istanbul Topkapi Museum Hazine Library no. 1654," in: *Ars Orientalis* 5 (1963).

—. "The Fourteenth-Century *Jami al-Tawarikh* in the Topkapi Museum in Istanbul, Hazine. Library no. 1653," Ph.D. dissertation, University of Michigan, 1965.

—. "The Influence of the Kazvin Style on Ottoman Miniature Painting," in: *Fifth International Congress of Turkish Art*, ed. G Féhér, Budapest, 1978.

—. "Topkapi Sarayı Koleksiyonundaki Sultani Bir Özbek Şahnamesi ve Özbek Resim Sanatı İçindeki Yeri," in: *Sanat Tarihi Yıllığı*, no. 6 (1974-75).

Jahn, Karl. *Die Chinageschichte des Raşid ad-Din*, Vienna, 1971.

—. *Die Geschichte der kinder Israels des Rasid ad-Din*, Vienna, 1973.

—. *Die Geschichte des Oguzen des Raşid ad-Din*, Vienna, 1969.

Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapi Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, Istanbul, 1961.

Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapi Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, Istanbul, 1961.

Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı-Iran Siyasi Münasebetleri (1587-1612)*, Istanbul, 1993.

Levend, Agah S. *Nabi'nin Surnamesi*, Istanbul, 1944.

Mehmed Zillioğlu, Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi* 7, transl. Zuhuri Danışman, Istanbul, 1971.

Meredith-Owens, G. M. *Turkish Miniatures*, London, 1969.

Mustafa Ali, *Manakib-I Hünerveran*, Istanbul, 1926.

Necipoğlu, Gülru. *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, Mass., 1991, fig. 54.

Qadi Ahmad. *Calligraphers and Painters: A Treatise by Qadi Ahmad, son of Mir-Munshi (circa A.H 1015/A. D. 1606)*, Transl. V. Minorsky, Washington, D.C., 1959.

Robinson, Basil W. "Muhammedi and the Khurasan Style," in: *Iran* 30 (1992).

—. "Persian and Pre-Mughal Indian Painting," in: *The Keir Collection: Islamic Painting and the Art of the Book*, London, 1976.

—. "The Art of the Book: Persia, Turkey and Pre-Mughal India," in: *Islamic Art in the Keir Collection*, London, 1988.

—. *Jean Pozzi: L'Orient dun collectionneut*, Geneva, 1992.

Sarwar, Ghulam. *History of Shah İsmail*, Aligrah, 1939.

Savory, Roger N. "Ali-Qoli khan Şamlu," in: *Encyclopedia Iranica* 1, 1982.

عثمانی تعداد زیادی از نسخه‌های خطی مصور به نگاره را
فراچنگ آورد. □

کتاب‌نامه

اسکندریبگ منشی، تاریخ عالم‌آرای عباسی.

حسن روملو. احسن التواریخ.

قاضی احمد قمی. گلستان هنر.

مصطفی عالی‌افندی. مناقب هنروران.

Ağa Oğlu, Mehmed. "Preliminary Notes on Some Persian Illustrated Manuscripts in the Topkapi Müzesi," in: *Arts Islamica* 1 (1934).

—. "Some Unknown Muhammedan Illustrated Manuscripts in the Library of the Topkapi Müzesi at Istanbul," in: *Orientalische Literaturzeitung* 34 (1931), p.330.

Alpaslan, Ali. "Abdullah-1 Şirazi," in: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 1, 1988.

Arberry, J., B. W. Robinson, E. Blochet, J. V. S. Wilkinson, *The Chester Beatty Library: A Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures* 3, Dublin, 1962.

Atasoy, Nurhan and Fitiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, Istanbul, 1974.

Ateş, Ahmet. *Istanbul Kütüphanelerinde Farsca Manzum Eserler* 1, Istanbul, 1968.

—. *Rasid al-Din Fazlallah, Cami al-Tavarih, Sultan Mahmud ve Devrinin Tarihi*, Ankara, 1957.

Bayani, Mehdi. *Specimens of Fine Writing from the Imperial Library of Iran*, Tehran, 1951.

Çağman, Filiz and Zeren Tanindi. *The Topkapi Saray Museum: The Albums and Illustrated Manuscripts*, ed. and transl. J. M. Rogers, London, 1986.

— and Zeren Tanindi. *Topkapi Palace Museum: Islamic Miniature Painting*, Istanbul, 1979.

Çiğ, Kemal. "Türk ve İslam Eserleri Müzesi ndeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu," in: *Şarkiyat Mecmusi* 3 (1959).

Dickson, Martin B. and S. Cary Welch, *The Houghton shahnameh*, Cambridge, Mass., and London, 1981.

Eskender Munshi. *History of Shah Abbas the Great*, transl. R. M. Savory, New York, 1986.

Ettinghausen, Richard. "An Illuminated Manuscript of Hfiz-i Abru in Istanbul," in: *Kunst des Orients* 2 (1955).

Fındıklı Mehmed Ağa. *Silahdar Tarihi*, Istanbul, 1928.

Fleischer, Cornell H. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton, 1986.

Gökay, Orhan Şaik. "Bir Saltanat Düğünü," in: *Topkapi Sarayı Müzesi Yıllık*, no. 1 (1986), pp.31-35.

Gray, Basil. "History of Miniature Painting, The Fourteenth Century," in: *The Arts of the Book in Central Asia*, ed. B. Gray, Paris and London, 1979.

Grube, Ernst and Eleanor Sims. "The School of Heart from 1400 to 1450," in: *The Arts of the Book in Central Asia*, ed. Basil Gray, London, 1979.

Hammer-Purgstall. *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Mümin Çevik and Erol Kılıç, Istanbul, 1986.

پی‌نوشتها

۱. نسخه شاهنامه فردوسی که به نام صاحب پیشینش شاهنامه هوتن (Houghton) خوانده می‌شود و حالا صفحاتش پراکنده شده است، مهم‌ترین نسخه‌ای است که فرستادگان دربار صفوی به استانبول آوردند. در وقایع‌نامه احمد فریدون به نام نزهت (الاسرار) الاخبار در سفر سبکتوار، آمده است که این نسخه را شاه‌قلی، فرستاده دربار صفوی، در ۱۷ شعبان ۹۷۵ق/ ۱۶ فوریه ۱۵۶۸م در اردن به سلطان سلیم دوم پیشکش کرده بود. نویسنده وقایع‌نامه فریدون این نسخه را مشتمل بر ۲۵۹ نگاره می‌داند؛ نک:
- کتابخانه کاخ- موزه توپ‌قایی، ش. H. ۱۳۳۹، ب. ۲۴۶ب.
- Martin B. Dickson and S. Cary Welch, *The Houghton shahnameh*, pp.270-271.
- در بین هدایایی که توقمات‌خان، فرستاده دربار صفوی آورد، نسخه‌های مصور بسیاری از زمان سلطنت سلطان مراد سوم بود؛ نک:
- شاهنشاهنامه، کتابخانه دانشگاه استانبول، ش. F. 1404، ب. 41a-42b.
- منابع دیگر خبر از هدایایی می‌دهد که حیدر میرزا، شاه‌زاده صفوی، به سلطان مراد سوم پیشکش کرد، که حاوی نسخه‌های متعدد مصور بود؛ نک:
- کتاب گنجینه فتح گنجه، کتابخانه کاخ- موزه توپ‌قایی، ش. R. 1296، ب. 54a-b.
- نسخه‌های مصور از زمره پیشکشهای فرستاده صفوی هنگام جشن ختنه‌سوران پسران سلطان مراد سوم بود؛ نک:
- Orhan Şaik Gökyay, "Bir Saltanat Dügünü".
۲. یکی از مجموعه نسخه‌های جالبی که به خزانه کاخ راه یافته، ظاهراً زمانی به سنان‌پاشا (ف ۱۵۹۶) تعلق داشته است. او دولتمردی عثمانی بود که نقشی مهم در روابط عثمانیان و صفویان داشت. نک:
- Şerafettin Turan, "Sinan Pasa," in: *Islam Ansiklopedisi*, vol. 10, 1966, pp.670-675.
- سنان‌پاشا والی شام و مصر در دهه ۱۵۶۰، و سردار بین در سال ۱۵۶۸، سردار تونس در سال ۱۵۷۴، و سردار لشکرکشیهای شرقی در سالهای ۱۵۷۷-۱۵۸۲ بود. هنگام سلطنت سلطان مراد سوم، سنان‌پاشا در چند نوبت به مقام وزیر اعظم منصوب شد. نسخه مصور شاهنامه فردوسی در مجموعه کاخ در استرپدرقه‌اش حاوی این یادداشت است: «وزیر اعظم سنان‌پاشا در کلن کتابتر سنه ۹۹۹» («این کتاب را وزیر اعظم سنان‌پاشا در سال ۹۹۹ق/ ۱۵۹۰-۱۵۹۱م داده است.») از آنجا که معروف است سنان‌پاشا مال و مکتبی فراوان داشت و سلطان مراد سوم شیفته کتاب بود، این یادداشت نشان می‌دهد که سنان‌پاشا امید داشت منصب وزیر اعظمی‌اش را پس از برکناری در ۱۱ شوال ۹۹۹ق/ دوم اوت ۱۵۹۱م، با این هدیه بازباید (ش. R. ۱۵۵۴)؛ نک:
- Fehmi Edhem Karatay, *Topkapi Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, no. 362; G. Inal, "Topkapi Sarayı Koleksiyonundaki Sultani Bir Özbek Şahnamesi ve Özbek Resim Sanatı İçindeki Yeri," p.315, figs. 21-22.
- نونه‌های بسیاری در کتابخانه کاخ توپ‌قایی نشان از علاقه‌مندی سنان به نسخه‌های خطی مصور دارد. یکی از کتابهایی که گفته می‌شود از آن او بود به میانه سده دهم/ شانزدهم و کتابهای دیگر به نیمه دوم آن سده تعلق دارد. کتب مصور متعلق به سنان‌پاشا بدین شرح است:
- دو نسخه از شاهنامه فردوسی (ش. H. 1481 و H. 1505)؛ یک نسخه کلیات سعدی (ش. R. 924)؛ یک نسخه عجائب‌المخلوقات قزوینی (ش. H. 403)؛ یک نسخه خمسة نظامی (ش. H. 780)؛ و یک نسخه مهر و مشتری (ش. R. 1026)؛ نک:
- Karatay, op. cit., no. 345; Güner Inal, "Şah İsmail Devrinden Bir Şahname ve Sonraki Etkiler," p.511, fig. 25; Karatay, op. cit., no. 375; *ibid.*, no. 197; *ibid.*, no. 455; Ivan Stchoukine, *Les Peintures des manuscrits de la "Khamse" de Nizami au Topkapi Sarayı Müzesi d' Istanbul*, p. 129, no. XLIX; Karatay, op. cit., no. 471; Stchoukine, op. cit., pp.140-142. no. LVII; Karatay, op. cit., no. 623).
- "Some Notes on the Provincial Administration of the Early Safawid Empire," in: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 24 (1964).
- Schmitz, Barbara. "Miniature Painting in Hearat 1570-1640," Ph.D. dissertation, New York University, 1981.
- Simpson, M. Shreve. "Shaykh Muhammad," in: *Persian Masters: Five Centuries of Painting*, ed. Sheila R. Canby, Bombay, 1990.
- "The Making of Manuscripts and the Working of the Kitab-Khane in Safavid Iran," in: *The Artist's Workshop, Studies in the History of Art* 38, Center for Advanced Study in the Visual Arts, Symposium Papers XXII, Washington, D.C., National Gallery of Art, 1993.
- "The Production and Patronage of the Haft Awrang by Jami in the Freer Gallery of Art," in: *Oriental Art* 13 (1982), pp.98, 116.
- Soucek, Priscilaa. "Abdallah Şirazi," in: *Encycolopedia Iranica* 1, 1982.
- "Illustrated Manuscripts of Nizami's *Khamseh*, 1388-1482," Ph.D. dissertation, New York University, 1971.
- Soudavar, Abolala. *Art of the Persian Courts*, New York, 1992.
- Stchoukine, Ivan and Fehmi Edhem, *Les manuscrits Orientaux illustre's de la bibliothe' que de l'universitel'universite' de Stamboul*, Paris, 1933.
- Stchoukine, Ivan. "Stultan Ali al-Bavardi, Un Peintre Iranien inconnu du XV siècle," in: *Syrie* 44 (1967).
- *La Peinture torqueturque d'a pre's Les manuscritsmanuscrits illustre s*, Paris, 1966.
- *Les Peintures des manuscrits de la "Khamse" de Nizami au Topkapi Sarayı Müzesi d' Istanbul*, Paris, 1977.
- Sümer, Faruk. "Anadolu da Moğollar," in: *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1969).
- *Safevi devletinin Kuruluşu ve Gelismesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, Ankara, 1992.
- Tadkirat al-Muluk: a Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725)*, transl. and ed. V. Minorsky, London, 1943.
- Tanindi, Zeren. "Mihr-ü Müşteri minyatürlerinin İkonografik Cözümlemesi," in: *Sanat tarihinde İkonografik araştırmalar; Güner Inal'a Armağan*, Ankara, 1993.
- "Nakkaş Hasan Paşa," in: *Sanat* 6 (1977).
- "Topkapi Sarayı Müzesi Kutuphanesi' ride Bulunan Veli Can İmzah Resimile," in: *Journal of Turkish Studies, Fahir İz Armağanı*, 15 (1991).
- *Şiyer-i Nebi*, Istanbul, 1984.
- Titley, Norah M. *Persian Miniature Painting*, London, 1983.
- Turan, Şerafettin. "Sinan Pasa," in: *Islam Ansiklopedisi*, vol. 10, 1966, pp.670-675.
- Uzunçarşılı, İsmail H. *Osman Devletinin saray Teskilati*, Ankara, 1984.
- *Topkapi Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*, Istanbul, 1959.
- Welch, Anthony. *Artists for the Shah*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1976.

یاری کاتب (ب 3، b10، a3، تاریخ ۹۲ق/ ۱۵۷۴-۱۵۷۵، b16، b22، مورخ ۹۸۰ق/ ۱۵۷۲-۱۵۷۳، a89، a35)، نگاره‌ها هم به سبک خراسانی است. از زمره آنها آثار دو هنرمند است که تصویرها را برای آثار مظفر نقاشی کرده‌اند (ب 96، a96، a4). گذشته از آن، نگاره‌هایی به رقم بهرام قولو (ب 95، b94) و محمد اصفهانی (ب 20) است. حاشیه نگاره‌ها مزین به تصویرهای بسیار الوان در سیمای انسان و حیوان و شاخه و برگ و گل است. حاشیه دو مثنوی از جامی در کتابخانه جستر بیبی دویلین به همین سبک تزیین شده است.

The Chester Beatty Library: A Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures, vol. 2, nos. 209, 210.

12. Robinson, op. cit., p.23, M. 20, pl. XI.

روی صفحه روبه‌روی این نقاشی در مجموعه خلیلی، مرد جوانی را نشان می‌دهد که ساز می‌نوازد. در زیر نقاشی نوشته شده است: «عمل عبد المذهب الشیرازی». نگارندگان از دکتر نخله ناصر Nahle Nasser برای ایجاد فرصت بررسی این نسخه تشکر می‌کنند. نسخه‌ای از خمسة نظامی (ش 884R) در کتابخانه کاخ توپ‌قایی را نیز محمدحسین حسینی در قزوین در محرم ۸۲ق/ آوریل و مه ۱۵۷۴م استنساخ کرده است؛

Stchoukine, op. cit., p.144, no. LX.

۱۳. کتابهای مصور در شهرهای خراسان نیز، مانند بلخ، سبزوار، تون، و نیز رزه (رز) و باخرز، بین سالهای ۱۵۶۴ و ۱۵۸۶م کتابت می‌شد. برخی از این کتابها که در کتابخانه توپ‌قایی است، مانند نقش بدیع محمد غزلی مشهدی، را محمد خندان خوشنویس در سبزوار برای کتابخانه سلطان ابراهیم میرزا در محرم ۹۸۲ق/ آوریل و مه ۱۵۷۴م کتابت کرد.

Karatay, op. cit., no. 787; Filiz Çağman and Zeren Tanindi, *Topkapı Palace Museum: Islamic Miniature Painting*, no. 105; M. Shreve Simpson, "The Making of Manuscripts and the Working of the Kitab-Khane in Safavid Iran," pp.115-116.

دیوان حافظ در تون و خمسة امیر خسرو دهلوی در باخرز در غره محرم ۹۳۴ق/ ۲۷ سپتامبر ۱۵۲۷م کتابت شد. نک:

Karatay, op. cit., no.598.

تذهیبهای کتاب اخیر اصیل است، اما نگاره‌هایش اصیل نیست. در خصوص نسخه‌های مصور دیگری که در خراسان ساخته شد، نک:

Ahmet Ateş, *Istanbul Kütüphanelerinde Farsca Manzum Eserler 1*, pp.2294-2295, no. 453; Kemal Çiğ, "Türk ve İslam Eserleri Müzesi ndeki Minyatürlü Kitapların Katalogu," p.63, no. 2; Schmitz, op. cit., pp.112, 118-120; Norah M. Titely, *Persian Miniature Painting*, p.109.

14. Ismail H. Uzunçarşılı, *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*; idem, *Osman Devletinin saray Teskilati*, 1984, p.319.

15. Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, Istanbul, 1928, pp.586-603; Hammer-Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Mümin Çevik and Erol Kılıç, Istanbul, 1986, pp.286-288; Agah S. Levend, *Nabi'nin Surnamesi*, Istanbul, 1944, pp.11, 25-28.

16. Karatay, op. cit., no. 367;

این کتاب را فانی خطاط شیرازی کتابت کرده است و می‌توان تاریخ آن را ۱۵۵۰ تا ۱۵۶۰م تعیین کرد. چهارده نگاره این کتاب نمونه‌های خوبی از فرآورده‌های کتابخانه شیراز در طی دوره صفویه است.

17. Karatay, op. cit., no. 405. See: Ivan Stchoukine. "Stultan Ali al-Bavardi, Un Peintre Iranien inconnu du XV siècle," in: *Syrie* 44 (1967), pp.401-8; Priscilla Soucek, "Illustrated Manuscripts of Nizami's Khamseh, 1388-1482," Ph.D. dissertation, New York University, 1971, pp.275-82; Stchoukine, *Less Peintures des manuscrits de la "Khamesh"*, pp.50-54, Pl. XXV-XXIX;

هنگامی که سنان پاشا فرمانده جبهه شرقی بود، احتمالاً این کتابها را خرید یا هدیه گرفت. در کتابخانه کاخ توپ‌قایی، تعدادی نسخه‌های مصور است که به دیوان‌سالار دیگر حکومت عثمانی تعلق داشته، که آنان نیز در مرز امپراتوری عثمانی و ایران فعالیت می‌کردند. یکی از آنان داودپاشا، والی گنجه بود؛ نک:

Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-Iran Siyasi Münasebetleri (1587-1612)*, Istanbul, 1993, P.236.

شخص دیگر ساعتچی حسن پاشا، والی ارزروم، بود؛ نک: *ibid.*, pp.211, 264, 265, 270; Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, p.151.

این دو تن نمونه‌ای از شاهنامه فردوسی و خمسة نظامی را، که اولی به داودپاشا تعلق داشته و دومی به ساعتچی حسن پاشا، به رسم هدیه به کتابخانه کاخ-موزه توپ‌قایی آوردند.

3. Karatay, op. cit., no. 756; Zeren Tanindi, *Siyer-i Nebi*, p.12.

۴. بیتیکچی / بیتیکچی عنوانی مغولی است به معنای منشی و محرر. و

۵. نسخه مصور دیگری از آثار مظفر، به تاریخ اول رجب سال ۹۷۴ق/ ۱۲ ژانویه ۱۵۶۷م، در کتابخانه جستر بیبی دویلین هست (ش 235، P): نک:

A. J. Arberry, B. W. Robinson, E. Blochet, J. V. S. Wilkinson, *The Chester Beatty Library: A Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures* 3, pp.13-15.

در دیباچه نسخه دویلین از نگارنده به نظام یاد شده است. او می‌گوید این نسخه را در سال ۹۲۲ق/ ۱۵۱۹م فراهم آورده است. نام نگارنده و تاریخ نگارش در نسخه کاخ توپ‌قایی که یک سال پس از نسخه دویلین، در سال ۱۵۶۸م نسخه برداری شده، ذکر نشده است. از کاتالوگ پنین برمی‌آید که مدح حسین بایقرا در دیباچه نسخه کاخ توپ‌قایی در نسخه دویلین نیست.

6. Ghulam Sarwar, *History of Shah Ismail*, pp.60, 64, 86, 91-92; Roger Savory, "Some Notes on the Provincial Administration of the Early Safawid Empire," p.117.

۷. حسن روملو، *احسن التواریخ*;

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenu't-Tawarikh*, p.129.

۸. مصطفی عالی افندی مولانا محیی را بهترین خطاط خراسان می‌خواند. مصطفی عالی افندی، *مناقب هنروران*;

Mustafa Ali, *Manakıb-I Hünerveran*, p.41.

این خطاط یکی از دیوانهای علی‌شیر نوایی را در سال ۹۸۶ق/ ۱۵۷۸-۱۵۷۹م کتابت کرد.

Mehdi Bayani, *Specimens of Fine Writing from the Imperial Library of Iran*, Tehran, 1951, p. 146, no. 31.

قاضی احمد گفته است که حتی محمدحسین، فرزند مولانا محیی خطاط، هم در هرات مشغول به کار بود. قاضی احمد قمی، *گلستان هنر*;

Qadi Ahmad, *Calligraphers and Painters: A Treatise by Qadi Ahmad, son of Mir-Munshi (circa A.H 1015/A. D. 1606)*, P.75.

۹. برای آشنایی با محمدی نقاش و سبک خراسانی، نک:

Barbara Schmitz, "Miniature Painting in Hearat 1570-1640," pp.22-110; Basil W. Robinson, "Muhammadi and the Khurasan Style," pp.17-29, Pls. 4-11.

10. Basil W. Robinson, *Jean Pozzi: L'Orient dun collectionneut*, no. 131; Robinson, op. cit., p. 26, K. 5, pl. VIIIb.

۱۱. این مرقع محصول همان کارگاهی است که آثار مظفر را پدید آورد؛ و مشتمل است بر خطوطی با رقم محیی کاتب هروی (ب 8، a8)، محیی (ب 90، b90، b89، a78، a40، a26، a3؛ متاخرترین تاریخ آنها ۹۸۸ق/ ۱۵۸۰-۱۵۸۱م است)؛ احمد حسین مشهدی (ب 30، b21).

Ernst Grube and Eleanor Sims, "the School of Heart from 1400 to 1450," in: *The arts of the Book in Central Asia*, ed. Basil Gray, London, 1979, pp.162, 172. Pls. LV-LVI.

18. Karatay, op. cit., no. 621. See: Zeren Tanindi, "Mihr-ü Müşteri minyatürlerinin İkonografik Cözümlemesi," pp.457-490.

19. Karatay, op. cit., no. 834; Çağman and Tanindi, *Topkapı Palace Museum*, no. 106, fig. 36.

۲۰. اسکندربیک منشی، *تاریخ عالم آرای عباسی*؛

Eskender Munshi, *History of Shah Abbas the Great*, pp.379, 549, 585, 657, 658, 664.

21. *ibid.*, p.379.

22. *ibid.*, pp.224, 259.

برای اطلاع از تاریخ جلوس شاه عباس، نک:

Kütükoğlu, op. cit., p.188, n. 145.

۲۳. در خصوص این خطا، نک: قاضی احمد قمی، همان.

۲۴. در خصوص عبدالله شیرازی و آثارش، نک: قاضی احمد قمی، همان؛ اسکندربیک منشی، همان؛

Barbara Schmitz, op. cit., pp.120-123; Priscilla Soucek, "Abdallah Şirazi," pp.204-206; Ali Alpaslan, "Abdullah-1 Şirazi," pp.136-137; Abolala Soudavar, *Art of the Persian Courts*, pp.229-231.

25. B. W. Robinson, "Persian and Pre-Mughal Indian Painting," in: *The Keir Collection: Islamic Painting and the Art of the Book*, London, 1976, no. III. 232, pl. 24.

26. M. Shreve Simpson, "Shaykh Muhammad," pp.99-112; Soudavar, op. cit., pp.232-36; Simpson, op. cit., pp.115-116, n. 71.

27. Soudavar, op. cit., pp.229-231.

این صفحه متعلق به نسخه صفت العاشقین هلالی است که برای کسی به نام سلیم انامی اصفهانی فراهم شده، و مظفر حسین شریف حسینی در سال ۱۵۹۰ ق/ ۱۵۸۲ م آن را کتابت کرده است.

۲۸. این انجمله نیز نشان می‌دهد که اثر مذکور را محمد کاتب رزه کتابت کرده است. بلافاصله واژه «ارزه» پس از نام کاتب آمده است، بی آنکه کلمه معمول «در» آورده شود؛ با وجود این، کلمه را نمی‌شود دقیقاً «نسبت» تعبیر کرد، زیرا رسم الخط آن اشتباه است. به نظر می‌رسد قصد داشته بگوید این نسخه در رزه در شعبان ۹۸۹ ق/ اوت و سپتامبر ۱۵۸۱ م کتابت شده است.

Karatay, op. cit., no. 776; see: Alpaslan, op. cit., pp.136-137.

چهار تا از هفت نگاره، تصویر نجیبی است که روی صفحه‌های دوتایی کشیده شده و عملاً مربوط به متن کتاب نیست (ب) a2-b1، a58. از این رو، سؤال این است که آیا آنها را یک هنرمند فراهم آورده است؟ با وجود این، سه نقاشی دیگر مسلماً مربوط به متن است و به سبک عبدالله شیرازی کشیده شده است (ب) a50، b29، b20. عنوان تذهیب‌شده با چهره انسان در میان تزیینات (ب) b26، b16، حاشیه مذهبی که در کنار لبه تصاویرهای سلوک مزدوج امتداد دارد (ب) a2-b1، و تذهیب در انتهای انجمله (ب) a57) چمکنی باید کار عبدالله باشد. این هنرمند که استاد روغنی‌کاری هم هست، جلد روغنی را برای روکش پشت و روی جلدها فراهم آورده است؛ اما تصاویرهای لفاف بیرونی، مشتعل بر چهره‌های انسان و طرح‌های گل‌وبته، احتمالاً کار هنرمند دیگری است. قسمتهای داخلی لفاف از چرم به رنگ شرابی مزین به ترنج زراندود است. لفاف رویی جلد در مجموعه کبیر لندن نگهداری می‌شود، نک:

B. W. Robinson, "The Art of the book: Persia, Turkey and Pre-Mughal India," pp.16, 27, Pl. XVIII.

علاوه بر نسخه‌های کتابخانه کاخ توپ‌قایی، دیوان جاهی، که عبدالله شیرازی آن را تذهیب و نقاشی کرده است، هم دارای جلد روغنی است؛ نک:

Bayani, op. cit., p.136, no. 32.

برای آثار دیگر به رقم این هنرمند، نک:

Barbara Schmitz, op. cit., pp.120-23; Priscilla Soucek, "Abdallah Sirazi," pp.204-206.

سبک تذهیب برخی نسخه‌ها در کتابخانه کاخ توپ‌قایی نظیر سبک عبدالله شیرازی است؛ مثلاً نسخه بوستان سعدی، عجائب المخلوقات قزوینی، خمسة نظامی، نقش بدیع، هفت اورنگ جامی، در خصوص تصاویر این نسخه، نک:

Ivan Stchoukine, "Maulana Shaykh Mohammad, un maitre de L'école de meshhed du XVIe Siècle," in: *Arts asiatique* 30 (1974), pp.1-11, pls. IVI; Filiz Çağman and Zeren Tanindi, *The Topkapı Saray Museum: The Albums and Illustrated Manuscripts*, no. 113-118.

تمامی تصاویرهای ممتاز این نسخه‌ها را نمی‌توان به عبدالله شیرازی نسبت داد، به جز تصویر صفحه آخر و برخی عنوان‌های مذهب (ب) ۶۰، ۲۰۱، a229، b201، b60) را که در سبک نظیر آثار اوست. طرح تذهیبهای هفت اورنگ جامی در نگارخانه هنری فریبر، واشنگتن دی.سی.، نظیر هفت اورنگ کاخ توپ‌قایی است، و یکی از عنوانهای مذهب نسخه فریبر را عبدالله شیرازی امضا کرده است. نک:

M. Shreve Simpson, "The Production and Patronage of the *Haft Awrang* by Jami in the Freer Gallery of Art," pp.98, 116.

29. Karatay, op. cit., no. 99; See: Mehmed Ağa Oğlu, "Some Unknown Muhammedan Illustrated Manuscripts in the Library of the Topkapı Müzesi at Istanbul," p.330; *idem*, "Preliminary Notes on Some Persian Illustrated Manuscripts in the Topkapı Müzesi," pp.183-184; Richard Ettinghausen, "An Illuminated Manuscript of Hfiz-i Abru in Istanbul," pp.30-44; Ahmet Ateş, *Rasid al-Din Fazlallah, Cami al-tavarih, Sultan mahmud ve devrinin Tarihi*, pp.22-25; Güner Inal, "The Fourteenth-Century *Jami al-Tawarikh* in the Topkapı Museum in Istanbul, Hazine. Library no. 1653," Karl Jahn, *Die Geschichte des Oguzen des Rasid ad-Din*; *idem*, *Die Chinageschichte des Rasid ad-Din*, pp.19-69, pls. 1-38; Güner Inal, "Artistic Relationship between the Far and Near East Reflected in the Miniatures of the *Jami at Tawarikh*," pp.108-143.

۳۰. کتابهای کتابخانه تویقایی مهور به مهر شاهرخ به این شرح است: شاهنامه فردوسی (ش ۱۴۷۹ H)، شاهنامه فردوسی و خمسة نظامی و لغت فرس (ش ۱۵۱۰ H)؛ کلیات حافظ ابرو (ش ۲۸۲ B).

31. Faruk Sümer, "Anadolu da Moğollar," pp.81-90.

۳۲. یکی از تذهیبهای نسخه شماره ۱۶۵۳ H به طبع رسیده است؛ نک: Jahn, *Die chinageschichte*, pl. 1 (H. 1653, fol 391 b).

33. Karatay, op. cit., no. 940; Ateş, *Cami al-Tavarih*, pp.20-22; Güner Inal, "Some Miniatures of the *Jami al-Tawarikh* in Istanbul Topkapı Museum Hazine Library no. 1654," in: *Ars Orientalis* 5 (1963), pp.163-175; Karl Jahn, *Die Geschichte der kinder Israels des Rasid ad-Din*, Vienna, 1973, pp.21-101, pls. 1-46; *idem*, *Die Geschichter der Oguzen*, pp.11-13 pl. 2, 4, 6, 8, 13, 16, 18, 21, 23, 24; *idem*, *Die Chinageschichte*, p. 13, pl. 3; Basil Gray, "History of Miniature Painting, The Fourteenth Century," in: *The Arts of the Book in Central Asia*, ed. B. Gray, Paris and London, 1979, p.96. ills. 66-67; Güner Inal, "Miniatures in Historical Manuscripts from the Time of Shahrukh in the Topkapı

pp.174-75.

۴۷. نسخه ش ۱۶۵۳ H: صفحه ۳۸ × ۵۴/۱ سانتی متر، متن ۲۲ × ۳۳ سانتی متر (دوره ایلخانی)، ۲۳/۲ × ۳۱/۲ سانتی متر (دوره تیموری)؛ نسخه ش ۱۶۵۴ H: صفحه ۳۸ × ۵۴/۷ سانتی متر، متن ۲۵/۴ × ۳۶/۲ سانتی متر (دوره ایلخانی؛ در این مجلد، هیچ متن دوره تیموری نیست).

۴۸. اولیا چلی می گوید عثمانیان در زمان سلطان عثمان دوم (۱۶۱۸-۱۶۲۲) اردبیل را بدون اینکه شهر را ویران کنند، فتح کردند و همه ذخایرش را به استانبول آوردند. نك:

Mehmed Zillioğlu, Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi* 7, transl. Zuhuri Danişman, Istanbul, 1971, pp.73-74.

49. Qadi Ahmad, op. Cit., pp.138-140; Mustafa Ali, op. cit., p.51.

50. Schmitz, op. cit., pp.7-13; Roger N. Savory, "Ali-Qoli Khan Samlu," in: *Encyclopedia Iranica* 1, 1982, pp.875-876.

51. Schmitz, op. cit., pp.92-100; Robinson, op. cit., p.20, pl. IVC.

برای آشنایی با مجالس نقاشی دوره شاه عباس در مرقع ش 2155 H. نك:

Çağman and Tanindi, *Topkapi Palace*, no. 107-109; idem, *Topkapi Saray*, no. 123.

52. Qadi Ahmad, op. cit., p.140.

53. Karatay, op. cit., no. 664.

ب 17-a7 در این کتاب حاوی گوی و چوگان عازقی است و ب 21-a19 حاوی اشعار عرفانی خواجه عبدالله انصاری است.

54. Karatay, op. cit., no. 29.

نمونه‌ای از خوشنویسی کاتب حسن که در کربلا نوشته در مرقعی در کتابخانه کاخ توپ‌قایی نگهداری می‌شود (ب 23a، ش 2145 H). در همان مرقع کار خوشنویسی دیگری است که حسن‌علی مشهدی آن را امضا کرده است (ب 43b، ش 2154 H). سه نمونه دیگر در مرقع توپ‌قایی به رقم حسن‌علی است (ب 53b، ش 2159 H) (نگارش در هرات)؛ ش 2156 H، ب 74b؛ و ش 407 B، ب 37b.

۵۵. در خصوص این نقاشی، نك:

Alpaslan, op. cit., p.136.

56. Fleischer, op. cit., p.123n; Mustafa Ali, op. cit., pp.38-40, 73-74, 67-68; Welch, *Artists for the Shah*, pp.6-7,

و نیز بی‌نوشت ۶۴.

57. Fleischer, op. cit., pp.315-18.

۵۸. نسخه‌ای از کتاب *نصحة السلاطین* را که در دوره تصدی سمت دفتر دار «تیمار» در حلب ۸۳-۱۵۸۱ نگاشته محتوی نگاره‌هاست. [تیمار نوعی اجاره زمین در امپراتوری عثمانی بود که بر مبنای آن، سلطان عثمانی زمین یا عایدات آن را به دیگران در ازای خدمات آنان، مخصوصاً خدمات جنگی واگذار می‌کرد. این نظام اجاره‌داری را عثمان اول متداول کرد.] این نسخه را قاسم خوشنویس در سال ۹۸۸ق / ۱۵۸۱م در حلب فراهم آورد. این کتاب که در کتابخانه کاخ توپ‌قایی نگهداری می‌شود، محتوی سه نگاره است؛ اما بیشتر جاهایی که برای نگاره منظور شده بوده خالی و بدون نقاشی مانده است (ش 406 R). نك:

Fehmi Edhem Karatay, *Topkapi Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu*, no. 1525; Fleischer, op. cit., p.106, n. 90; Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, fig. 54.

هنگامی که عالی‌افندی در سالهای ۹۹۴-۹۹۵ق / ۱۵۸۵-۱۵۸۶م در بغداد به امور دیوانی مشغول بود، در حیات فرهنگی شهر نیز مهم داشت. طی این مدت معروف است که تعداد سی شاعر عثمانی و

Palace Museum," in: *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*, Leiden, 1992, pp.106-16.

34. Faruk Sümer, *Safevi devletin Kuruluşu ve Gelismesinde Anadolu Türkkri'nin Rolü*, Ankara, 1992, pp.193-194.

۳۵. یکی از تذهیبهای نسخه ۱۶۵۴ H به طبع رسیده است؛ نك:

Ateş, *Cami al-Tavarih*, pl. 1 (H. 1654, fol. 168b); Jahn, *Die Geschichte der kinder Israels*, pl. 2 (H. 1654, fol. 272b).

۳۶. مهرهایی که روی برخی صفحه‌های نسخه شماره ۱۶۵۴ H زده شده و بعد نقاشی شده نوشته‌ای به این شرح دارد: «وقف آستانه مبارکه صفیه صفویه، ۱۰۱۷» (ب 287a). بعضی صفحه‌های کتابها در کتابخانه کاخ توپ‌قایی نیز چنین مهری دارد. یکی از آنها هفت/اورنگ جامی است که دارای تذهیب و تصویر و جلد ممتاز است. (نك: بی‌نوشت ۲۲ 229a H. 1483, fols. 105a, 229a). همین نشان مهر روی نسخه‌ای از هفت/اورنگ جامی در نگارخانه فریر هست؛ نك:

Simpson, "Production and Patronage", P. III.

این کتاب آخری از آستانه شیخ صفی به کاخ گورکانیان آورده شده است. در موزه کاخ توپ‌قایی، نسخه‌ای از شاهنامه فردوسی (1496 H) مهور به این مهر است؛ نك:

Karatay, op. cit., no. 336; Çağman and Tanindi, *Topkapi Palace Museum*, no. 35.

روی يك صفحه مهور کتاب (ب ۲۳a)، نوشته شده است که این کتاب را عباس صفوی در سال ۱۰۱۷ وقف آستانه شیخ صفی کرده است، بیرون بردن آن از آستانه حرام است و لعنت بر آنکه چنین کند.

۳۷. اسکندر بیگ منشی، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*:

Eskender Munshi, op. cit., pp. 63, 61; *Tadkirat al-Muluk: a Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725)*, p.191.

38. Edkender Munshi, op. cit., pp. 581, 611, 612, 617, 622, 638, 657.

39. *ibid.*, pp.674-690.

40. *ibid.*, pp.749, 752, 760-62.

41. *ibid.*, p.762.

۴۲. ارلاو/اگر، شهری در مجارستان امروزی که قلعه‌اش در برابر عثمانیان مقاومت کرد... و.

43. Kütükoğlu, op. cit., pp.217-218.

ذوالفقارخان سان لشکر سلطان از خانه‌های اشچی‌باشی در شه‌زاده‌باشی به استانبول درآمد تماشا کرد. در کتابخانه کاخ، در یکی از نقاشیهای شاهنامه سلطان محمد سوم، ذوالفقارخان در حال تماشای این سان نشان می‌دهد (ب 68b-69a، ش 1609 H). ریشه این کلمه فارسی است و از دو واژه آش (ترکی) و پاس (رئیس) تشکیل شده است و در فارسی آشپز گفته می‌شود) واقع در منطقه سه‌زادباشی (Sehzadebasi) به نظاره نشستند بود. در کتابخانه کاخ روی یکی از پرده‌های نقاشی شاهنامه سلطان محمد سوم، ذوالفقار را در حال تماشای این مراسم نشان می‌دهد (ب ۹، ش 1609 H). نك:

Zeren Tanindi, "Nakkaş Hasan Paşa," pp.118-119.

44. Eskender Munshi, op. cit., pp.615, 688, 762, 830, 923, 983, 1009.

45. Qadi Ahmad, op. cit., pp.37, 46-48.

نسخه مصور رساله قاضی احمد که در مسکو یافت شده، هدایی به فرهادخان است؛ نك:

ibid., pp.34-35.

46. *ibid.*, pp.167, 170-72; Anthony Welch, *Artists for the Shah*, New Haven, Conn., Yale university Press, 1976,

Edhem, *Farsca Yazmalar*, no. 792; Stchoukine, *Peinture torqueturque* 1: 83-84, 129, pls. LXXXVII-LXXXIX; Atasoy and Çağman, *Turkish Miniature Painting*, pp.50-51, pls. 29-30; Çağman and Tanindi, *Topkapi Saray Museum*, no, 161-163.

گرچه خطاطان این دو اثر ایرانی بودند، تذهیبها، نقاشیها و جلدهایشان به سبک ترکی است. از سوی دیگر، تذهیب، تصویرها و جلدهایشان سیدلقمان نشان می‌دهد که سبک ترکی در تزیینات حل‌کاری صفحه‌ها و برخی پرده‌های نقاشی تحت نفوذ هنرمندان صفوی صورت می‌گرفته است. نک:

Inal, "Influence of the Kazvin Style," p.464, figs. 16, 17; Zeren Tanindi, "Topkapi Sarayi Muzesi Kutuphanesi' ride Bulunan Veli Can Imzah Resimile," pp.290-92, pls. 17.18.

66. Inal, "Influence of the Kazvin Style," pp.459-461.

صفوی در بغداد زندگی می‌کردند. عالی‌افندی با قطب‌الدین یزدی، منشی دربار و قصه‌خوان شاه طهماسب دیدار کرد و نسخه‌ای از کتاب شرح احوال خطاطان و نقاشانی را که یزدی برای شاه نگاشته بود، دریافت کرد. این کتاب و مؤانست با قطب‌الدین، عالی‌افندی را برانگیخت تا به نگارش *مناقب هنروران*، موضوعی که بسیار مورد توجهش بود، همت گمارد؛ نک:

Fleischer, op. cit., p.123.

در سال ۱۵۸۳ در همان شهر سفارش تهیه نسخه‌ای از کتاب جامع *البحور در مجالس سور* را داد که مربوط به جشن ختنه‌سوران پسران سلطان مراد سوم بود. تذهیبهایش نقاشی شده، اما فضای منظور شده برای نگاره‌ها خالی مانده است (B. 203)؛ نک:

Karatay, *Türkce Yazmalar*, no. 2347; Fleischer, op. cit., p.106, n. 88, 90; Gokyay, op. cit., pp.21-55. fig. 1.

عالی‌افندی در مدتی که در بغداد به سر می‌برد، از مکانهای دورافتاده عراق دیدن کرد و چشمه‌ای در نزدیکی مقتل امام حسین (ع) [احداث کرد. نک:

Fleischer, op. cit., p.124.

59. Ibid., pp.91, 105.

60. G. M. Meredith- Owens, *Turkish Miniatures*, p.27, pls. XVI-XVII; Titley, op. cit., pp.150-157, 153.

در کتاب مذکور پنج سرلوح مزدوج و عنوان مذهب هست.

61. Ivan Stchoukine, *La Peinture torqueturque d'a pre s' Les manuscriptsmanuscrits illustre s'*, Paris, 1966, pt. 1, pp.75-76, pls. LIX-LXI; Nurhan Atasoy and Fitiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, Istanbul, 1974, pp.49-50, pls. 27, 28; Çağman and Tanindi, *Tokhapi Saray Museum*, no. 159.

62. Fleischer, op. cit., pp.81-82; Kütükoğlü, op. cit., p.125.

برای اطلاعات بیشتر درباره زندگی اسفی‌باشا در اسارت، نک:

Shaja 'atnāma, Topkapi Sarayi Muzesi Kütüphanesi, R. 1301, fols. 254-278 (Karatay, *Türkce Yazmalar*, no. 705.); Ismail H. Danismend, *Izahli Osmanli Tarihi Kronolojisi* 3, Istanbul, 1972, p.87.

63. Ivan Stchoukine and Fehmi Edhem, *Les manuscripts Orientaux illustre s' de la bibliothe 'que de l'universitel 'universite 'de Stamboul*, IV, pls. IV-V; Stchoukine, *La peinture tuaque* 1:80, 128, 147, pls. LXII-LXXIV; Güner Inal, "The Influence of the Kazvin Style on Ottoman Miniature Painting," pp.459-461, pls. 3-10.

۶۴. در خصوص رحیم‌زاده ابراهیم چاووش، نک:

Danışmend, op. cit., vol. 3, p.561.

65. Karatay, *Türkce Yazmalar*, no. 706; Stchoukine, *Peinture Turque* 1: 82, pl. LXXXV; Atasoy and Çağman, *Turkish Miniature Painting*, p.50; Çağman and tanindi, *Topkapi Palace*, no. 160; Inal, "Influence of the Kazvin Style," p.404, fig. 15.

جنگهای میان عثمانیان و صفویان که در طول حکومت مراد سوم (۱۵۷۵-۱۵۹۵) به وقوع پیوست، موضوع *شاهنامه سلطان مراد سوم* است. این کتاب دوجلدی مصور را سیدلقمان به فارسی نوشته است. جلد اول: کتابخانه دانشگاه استانبول، ش. F. 1404. نک:

Stohoukine and Edhem, *Les manuscriptsmanuscrits Orientaux*, no. III, pls. II-III; Stchoukine, *La Peinture torque* 1: 68, pls. XXXVIII-XXXIX; Atasoy and Çağman, *Turkish Miniature Painting*, pp.36-38, pls. 17-19.

جلد دوم: کتابخانه کاخ- موزه توب‌قاپی، ش. B. ۲۰۰. نک: